

ՖՐՈՒՆԶԵ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐՔԸ

Հայ ժողովրդի ամբողջական պատմության խորն ուսումնասիրման համար կարևոր նշանակություն ունի նրա դանադան հատվածների, տարրեր երկրներում ստեղծված հայկական գաղութների պատմության ուսումնասիրությունը, որն անկասկած կարևոր է ոչ միայն բուն Հայ ժողովրդի պատմության, այլ նաև նրա այլ ժողովուրդների հետ ունեցած անտեսական, կուլտուրական ու քաղաքական կապերի ուսումնասիրության համար:

Դարեր շարունակ Հայաստանից տեղի ունեցող արտագաղթի շնորհիվ աշխարհի տարրեր մասերում հիմնվել են հայաբնակ գաղութներ: Դրանցից են՝ Աստրախանի, Ղզլարի, Մոզդուկի, Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանում հաստատված հայկական մյուս գաղութները, որոնք մեծ դեր են խաղացել հայ-ռուսական անտեսական, մշակութային և քաղաքական հարաբերությունների ասպարեզում: Սույն հոդվածի նպատակը չէ տալու, թեկուզ և համառոտ կերպով, այդ գաղութների կամ նրանցից որևիցե մեկի պատմությունը: Մեր նպատակն է եղել ընդհանուր գծերով նկարագրել այն Դատաստանագիրքը, որը դրվել և սկզբում կիրառվել է Աստրախանում, իսկ այնուհետև հարավային Ռուսաստանի հայկական մյուս գաղութներում: Միաժամանակ համառոտ կերպով խոսելու ենք պատմական այն պայմանների մասին, որոնք հող են հանդիսացել Դատաստանագրքի հանդես դալու համար: Հասկանալի է, որ հիշյալ Դատաստանագրքի ուսումնասիրությունը մեծապես կնպաստի նաև վերահիշյալ գաղութների պատմության ուսումնասիրմանը:

Աստրախանում հայերը բնակություն են հաստատել շատ վաղուց՝ մոնղոլական արշավանքների ժամանակ, այսինքն նախքան Ռուսաստանի կողմից Աստրախանի գրավումը (1556 թ.): Աստրախանի միացումը Ռուսաստանին կարևոր նշանակություն ուներ Ռուսաստանի և Արևելյան երկրների միջև կառարվող առևտրի աշխուժացման համար, առևտուր՝ որում պակաս դեր չէին խաղում հայ վաճառականները: Աստրախանը XIV—XV դդ. հանդիսանում էր այն գլխավոր վայրը, որտեղ Անդրկովկասի և Իրանի հայ վաճառականները հանդիպում էին ռուս վաճառականների հետ. աստիճանաբար այդ հանդիպումներն այնքան սխառնատիկ բնույթ կրեցին, որ արդեն XVII դարում նորմալ առևտուր հաստատվեց Ռուսաստանի և պարսկահայ վաճառականների միջև (1667 թ. պայմանագիրը):

Ռուսական կառավարության թույլտվությամբ օտարերկրյա վաճառականներ ու արհեստավորներ, այդ թվում նաև բաղմաթիվ հայեր, բնակություն են հաստատում Աստրախանում և հիմնում այնտեղ իրենց առանձին թաղն ու քարվանատները: Գնալով Աստրախանի հայերի թիվն ավելի է աճում, այնտեղ նոր բնակություն հաստատող վաճառականների ու արհեստավորների հաշվին:

Արդեն XVII դարի 60-ական թվականների վերջերին Աստրախանի հայերը, Մ. Ռիբուշկինի ավյալներով, «իրենց բաղձաքանակությամբ դերակշռում էին ուսաներին»¹:

Ռուսաստանի հետ կառավարվող առևտրի զարգացման շնորհիվ հայ վաճառականները XVII դարում այլևս չէին բավարարվում միայն Աստրախանով, այլ սկսում են շարժվել դեպի Ռուսաստանի խորքերը՝ Մոսկվա, Նովոռոդ, Արխանգելսկ, իսկ այնտեղից նաև Արևմտյան Նիդրլանդա: Սկզբում տնտեսական, իսկ ապա նաև քաղաքական կապերը Ռուսաստանի հետ գնալով աճում ու ամրապնդվում են, իսկ վերջինիս շնորհիվ բարգավաճում են նաև Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերը, որոնք էլ իրենց հերթին փոխադարձորեն նպաստում են հայ-ուսական տնտեսական, մշակութային և քաղաքական կապերի հետագա զարգացմանն ու ամրապնդմանը:

Հայտնի է, որ Պետրոս I-ի ժամանակ հայ-ուսական տնտեսական և քաղաքական հարաբերությունները հասնում են մի նոր, ավելի բարձր աստիճանի: Պետրոս I-ի օրոք հայերը ստանում են մի շարք նոր արտոնություններ ու առանձնաշնորհումներ: Նա հայերին հրավիրում է (1724 թ. նոյեմբերի 10-ի հրամանագրով) բնակություն հաստատել Սուլակ և Թերեք գետերի հովիտներում, խոստանալով հայ գաղթականներին տալ բնակատեղի, հող, ապրելու հարմարություններ և անհրաժեշտ ապահովություն²:

Գաղթելով Ռուսաստան հայերն իրենց անհամեմատ ապահով էին զգում, քան Պարսկաստանում և Թուրքիայում: Այնտեղ ապահովված էր նրանց կաշիքի և կյանքի անձեռնմխելիությունը: Կենտրոնացված ուժեղ ուսական պետության մեջ, հայ վաճառականների գործունեության համար անհամեմատ ավելի նպաստավոր պայմաններ ու հեռանկարներ կային, քան Պարսկաստանում և Թուրքիայում, որտեղ ֆեոդալական մասնատվածության պայմաններում անիր-խանությունն ու անապահովությունն էր թաղավորում:

Ռուսական կառավարության կողմից առանձին մարզերի ու նահանգների կառավարիչներին ուղղված պաշտոնական գրությունների մեջ սակավաթիվ չեն այն հրամանագրերը, որոնցով պահանջվում է խիստ հոգատար լինել օտարերկրյա վաճառականների նկատմամբ: Օտարերկրացիների թվարկման ժամանակ բաղձիցս հիշատակված են նաև հայերը: Այսպես, օրինակ, Աստրախանի նահանգապետ Վոլինսկուն 1720 թվականին տրված հրահանգներից մեկում ասված է. «Եթե առևտուր անելու համար ծովով կամ ուրիշ երկրներից Աստրախան են գալիս օտարերկրացիներ, և ցանկանում են այնտեղ ապրել ու զբաղվել առևտրով, ապա (անհրաժեշտ է) նրանց սիրաշահել, որպեսզի նրանց նայելով ուրիշ արտասահմանյան վաճառականներ նույնպես հաճությամբ գան ու զբաղվեն առևտրով և հետևել, որպեսզի նրանց ոչ ոք ոչ մի նեղություն չպատճառի»³:

Ռուսական կառավարության կողմից հայերին տրված արտոնությունների և սիրալիր քաղաքականության մասին վկայում են հենց իրենք՝ հայերը: Ահա թե ինչ են գրել Աստրախանի բնակիչներ Մ. Աղաբեկովը և Մ. Բաղդասարովը

¹ М. Рыбуккин, Записки об Астрахани, М., 1841 г., стр. 24.

² Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, М., 1833 г., ч. I, стр. 165—168.

³ Полное собрание законов... (ПСЗ), т. VI, № 3622, пункт 75.

1745 թվականի սեպտեմբերին. «Մեր մարդիկ... վաճառականները, այլև արհեստավորները, ինչպես և մենք՝ լսելով... մեզ ուղղված բարեհաճ հրավերներ, և առևտրում ու արհեստներում ազատություն տալու խոստումներ՝ թողնելով մեր երկրներում մեր գործերը, տները, գործարանները և ամենակարևորը՝ մեր հայրենիքը, Պարսկաստանից, թուրքական մարզից և այնտեղի այլ հեռավոր տեղերից, տարբեր ժամանակներում, վաճառականների հետ մեր այդ առևտրի ու արհեստների համար եկանք Ասորախան: Եվ (այստեղ) տեսնելով մեր առևտրի ու արհեստների համար ազատություն... ընդմիշտ մնացինք Ռուսաստանում»⁴:

Վաճառականներին առևտրի ասպարեզում տրվող արտոնություններից բացի, ռուսական կառավարությունը նրանց հովանավորում ու խրախուսում էր, որպեսզի նրանք Ռուսաստանում հիմնադրեն ֆաբրիկաներ, մանուֆակտուրաներ ու գործարաններ: Եվ իրոք, սկսած արդեն XVIII դարի սկզբից, հայ վաճառականներն իրենց կապիտալները ներ էին դնում ռուսական արդյունաբերության մեջ, հիմնում մետաքսի և մահուդի ֆաբրիկաներ, գինեգործարաններ և այլ արդյունաբերական ձեռնարկություններ: XVIII դարի առաջին կեսին Ասորախանում, Ղզլարում և նրանց շրջակայքում մետաքսի ֆաբրիկաներ կառուցելին հայ վաճառականներ՝ Շիրվանովը, Սաֆար Վասիլը, Մակարի որդի Հովհաննեսը և ուրիշներ:

Մատենադարանի արխիվային փաստաթղթերից մեկում կարդում ենք, որ 1753 թվականի ապրիլի 1-ին Թավրիզից մի խումբ հայեր, թվով 14—15 ընտանիք գլխավոր են Ղզլարում մետաքսի արդյունաբերությամբ զբաղվող ոմն Հովհաննեսի՝ Ղզլար փոխադրվելու առաջարկով: Փաստաթղթում ասված է, որ «Մենք ներքո ստորագրյալներս (թվարկված են անունները — Ֆ. Պ.)... մեր կամքով խնդրում ենք հանդուցյալ Մակարի որդի Հովհաննեսին, որ նա մեզ ընդունի իր հովանու տակ և ազատի մեզ այս անօրենների երկրից: Վերահիշյալ պարոն Հովհաննեսի Ղզլարում ունեցած ընդհանուր մետաքսագործարաններում մենք էլ ապրենք, շերամ պահենք, կորեկ, բամբակ մշակենք և հողագործությամբ ու հացահատիկների մշակությամբ զբաղվենք, ըստ մեր հնարավորությունների...»⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, ֆաբրիկաների և այլ արդյունաբերական ձեռնարկությունների հիմնումը Ասորախանում ու նրա շրջակայքում էլ ավելի արագացրեց հայ բնակչության, առանձնապես արհեստավորների՝ ջուլհակների, ներկարարների, գինեգործների և այլ արհեստավորների ներհոսքը Ռուսաստան: Եվ պատահական չէր, որ ըստ սոցիալական կազմի Ասորախանի հայ բնակչության մեջ գերակշռում էին առևտրականներն ու արհեստավորները:

Տնտեսական բնագավառում իրենց տրված արտոնություններից խրախուսված հայերը ցանկանում էին ձեռք բերել նաև արտոնություններ կրոնական ասպարեզում: Այդ նպատակով հայ վաճառական Աստվածատուր Կոնստանտինովը 1706 թվականի հուլիսի 8-ին Ասորախանի հայերի անունից խնդրագիր է ներկայացնում Պետրոս I-ին, որտեղ ասվում է, որ «Ասորախանում հնուց կառուցված է հայկական փայտաշեն եկեղեցի և այդ եկեղեցին այժմ միանգա-

⁴ Ա. Յոսիտ, Ասորախանի հայ գաղութի բնակչության սոցիալական կազմը XVIII դարի առաջին կեսում (ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», հաս. դիտ., 1957 թ., № 7, էջ 51):

⁵ Մատենադարանի արխիվ, Կաթ. դիվան, թղթ. 1, վավ. 26 (բնագիրը ուսերեն է):

մայն խարխուլ է, իսկ Աստրախանում հայ բնակիչները նախկինի համեմատ քաղմապատիվել են»⁶։ Նրանք խնդրում էին թույլ տալ կառուցելու նոր քարաշեն եկեղեցի։ Ստանալով թույլտվություն, հայերն իրենց միջոցներով կառուցում են քարաշեն մի եկեղեցի, էլ ավելի ամրապնդելով իրենց դիրքերն Աստրախանում։

Հայերի գաղթը դեպի Ռուսաստան մեծ շափերի է հասնում առանձնապես XVIII դարի երկրորդ քառորդում, հայ ժողովրդի 20-ական թվականների աղատագրական շարժման ճնշումից հետո։ Ապստամբ հայերի մի մասը, թուրքական և պարսկական զավթիչների դաժանություններից փրկվելու համար, Ղարաբաղից և Զանգեզուրից գաղթում են Ռուսաստան, համալրելով Ռուսաստանում եղած հայաբնակ գաղութները և հիմնադրելով նորերը։ Այդ ժամանակ (1735 թ.) հիմնադրվեց հայկական գաղութներից՝ Ղլչարը, քիչ ուշ՝ Մոզդուկը։

Այսպիսով, առաջին գաղթականներն իրենց հետևից ձգեցին նորանոր ընտանիքների։ Գնալով շարունակ աճող գաղթի և բնական աճի շնորհիվ Աստրախանի հայկական գաղութի հայ բնակչության թիվը XVIII դարի կեսերին, դարասկզբի համեմատությամբ ավելացավ շուրջ 10 անգամ։ Այսպես, եթե XVIII դարի սկզբներին Աստրախանում հաշվում էր 40 ընտանիք, այսինքն՝ մոտ 200 մարդ, ապա XVIII դարի կեսերին հայերի թիվը հասավ մոտ 2000-ի։

Բնակչության քանակական աճի հետ միասին, աճում ու մեծանում էր նաև քաղաքի տնտեսական, հասարակական ու մշակութային կյանքում հայկական գաղութի դերն ու նշանակությունը։ Ուստի և ուսսական կառավարությունը, հաշվի առնելով Աստրախանի և նրա շրջակայքի հայկական գաղութների բնակչության դերն ու նշանակությունը կայսրության արևելյան առևտրում, ընդառաջեց նրանց և քավարարեց նրանց խնդրանքները ոչ միայն տնտեսական, այլ և իրավական ու կրոնական առանձնաշնորհումների մասին։

Աստրախանի հայերը շարունակ դիմումներ էին ներկայացնում նահանգային կառավարչությանը և խնդրում միջնորդել կառավարության առջև, որպեսզի իրենց տրվի իրավական և կրոնական արտոնություններ, թույլատրվի դատը վարել իրենց հինավուրց սովորությունների ու օրենքների համաձայն, ունենալ սեփական եկեղեցիներ, իրենց շգրանցել պոսագում, որով հայերը զրկվելու էին օտարերկրյա վաճառականներին տրվող արտոնություններից, վճարելու էին շնչահարկ։ Ընդառաջելով հայ համայնքի և Աստրախանում ապրող մյուս օտարերկրացիների խնդրանքին, Աստրախանի նահանգային գրասենյակը 1743 թվականի նոյեմբերի 13-ին Սենատին է ներկայացնում նրանց պահանջները։ Փննելով այդ հարցը, Սենատը 1744 թվականի փետրվարի 29-ին ընդունում է հայերի և մյուս օտարերկրացիների համար խիստ նպաստավոր որոշում։ Համաձայն այդ որոշման 4-րդ կետի, Աստրախանում ապրող հայերը և մյուս օտարերկրացիները պետք է դատվեն ըստ իրենց օրենքների ու հին սովորությունների, իսկ նույն որոշման 5-րդ կետով թույլատրվում էր նրանց կրոնական հարցերում ղեկավարվել իրենց տրադիցիաներով, խստիվ արգելվում էր այդ հարցում բռնություն գործադրելը։

Սենատի 1744 թվականի փետրվարի 29-ի հրամանագրում, փաստորեն առաջին անգամ, սահմանված էին հայերին և մյուս օտարերկրացիներին տր-

⁶ Մատենադարանի արխիվ, Կաթ. դիվան, թղթ. 4, փաթ. 45։ Տե՛ս նաև И. Саввинский, Армяне в Астраханской епархии, Астрахань, 1901 г., стр. 7.

վող իրավական նորմերը: Նույն հրամանագրի առաջին կետում (հրամանագիրը բաղկացած է 9 կետից) ասված է նաև, որ արևելյան երկրներից եկողներին չգրանցել պոսադում: Աստրախանի նահանգային գրասենյակը ելնելով Սենատի վերոհիշյալ հրամանագրից, 1744 թվականի օգոստոսի 14-ին քննության է առնում տեղական Մազիստրատի գրությունը, որով վերջինս պահանջում էր հայերին և մյուս օտարերկրացիներին գրանցել պոսադում, և հայերի ու մյուս օտարերկրացիների խնդրագրերը: Նահանգային գրասենյակը որոշում է Սենատի 1744 թվականի փետրվարի 29-ի հրամանագիրը տարածել հայերի, բուխարացիների, գիլանցիների և ադրիժանցիների համայնքների վրա, նրանց չգրանցել պոսադում, հաստատել նրանց մոտ ընտրովի ռատհաուզ իրենց օրենքներով դատը վարելու համար⁷: Սակայն Աստրախանի Մազիստրատը գեմ է դուրս գալիս նահանգային գրասենյակի այդ որոշմանը և հակառակ դրան մի ընդարձակ ղեկուցագիր է հղում Սենատին: Հայերը ևս խնդրագիր են ուղարկում Սենատին, հայտնելով, որ իրենք հիմնականում համաձայն են նահանգային գրասենյակի որոշմանը: Հայերի և Աստրախանի Մազիստրատի միջև ծայր առած վեճերը բորբոքվում էին հիմնականում երկու գլխավոր հարցերի շուրջ: Առաջինը՝ հայերին և ընդհանրապես օտարերկրացիներին պոսադում գրանցելու հարցն էր, որին ձգտում էր Մազիստրատը և որին գեմ էին բոլոր օտարերկրացիները: Երկրորդը՝ առանձին ռատհաուզ ունենալու հարցն էր, որին ձգտում էին հայերը և որին գեմ էր Մազիստրատը: Պայքարը շարունակվում է մինչև 1746 թվականի սեպտեմբեր ամիսը: Այդ պայքարի ընթացքում, կայսրության շահերն ի նկատի ունենալով, հայ և մյուս օտարերկրյա վաճառականներին իր պաշտպանության տակ է առնում Աստրախանի նահանգապետ Վ. Ն. Տատիշչևը (1741—1745): Տատիշչևը առաջիններից մեկն էր, որը հաշվի առնելով օտարերկրացիների և, առանձնապես, հայ բնակչության արագ աճը, նրանց դերը քաղաքի տնտեսական կյանքում ու ռուս-արևելյան առևտրում՝ ըմբռնեց ինքնավարության հատուկ օրգանի հիմնադրման օգտակարությունը, որը պետք է վարեր հայկական դադուբի բնակչության դատական և ֆինանսական գործերը: Ռատհաուզն էլ հենց այդպիսի մի օրգան էր, որին ձգտում էին հայերը: Տատիշչևը 1744 թվականի օգոստոսի 14-ին Սենատին է դիմում 14 կետից բաղկացած մի ընդարձակ ղեկուցագրով⁸, որի մեջ բարձր է դնահատում հայերի և թաթարների կարևոր նշանակությունը տնտեսության և ռուս-արևելյան առևտրի զարգացման ասպարեկում և իրավացիորեն նշում է, որ հակառակ Աստրախանի Մազիստրատի պահանջի, նրանց չպետք է գրանցել պոսադում, ալլ պետք է տալ բոլոր այն արտոնությունները, որոնք շնորհվել էին Պետրոս I-ի կողմից: Հակառակ դեպքում, նահանգապետի կարծիքով, կայսրությունը մեծ վնաս կկրի: Զեկուցագրի երկրորդ կետում որոշակի կերպով ասված է, որ հայերը, հնդիկները, բուխարացիները, գիլանցիները, ադրիժանցիները և թաթարները, որոնք հնուց ի վեր ապրում են Ռուսաստանում, մշտական հպատակության երդում են տվել՝ դատն ու դատաստանը ըստ իրենց օրենքների և հին սովորությունների վարելու պայմանով, ուստի և եթե հնարավոր չէ այդ ազգություններին պատկանող աստրախանցիների համար առանձին-առանձին ռատհաուզներ հիմնել, ապա պետք է ստեղծել մի ընդհանուր ռատհաուզ, որի բուր-

⁷ Государственный архив Астраханской области, ф. 394, опись 1, дело 1004, лл. 123—126; Սրանից հետո կհիշատակենք կրճատ ձևով՝ ԴԱՕ:

⁸ ԴԱՕ, ф. 394, оп. 1, д. 1004, лл. 119—126.

գերմեստերը և խորհրդականները ընտրվեն բոլոր հիշյալ օտարազգիների կողմից մեկ տարով, կամ մշտական⁹:

Սենատը քննելով հայերի խնդրագրերը օտարերկրացիների համար ուսուցանող հիմնելու մասին, Նահանգային գրասենյակի 1744 թվականի օգոստոսի 14-ի առաջարկություններն ու Տատիշչեի գեկուցագիրը, 1746 թվականի սեպտեմբերի 17-ին տալիս է մի նոր հրամանագիր, որով որոշակիորեն սահմանվում է հայերի և մյուս օտարերկրացիների իրավական դրույթները: Այդ հրամանագրի հիմքում ընկած էր Սենատի 1744 թվականի փետրվարի 29-ի որոշումը և Աստրախանի Նահանգային գրասենյակի 1744 թվականի օգոստոսի 14-ի առաջարկությունները: Այդպիսով, Կառավարող Սենատը, ելնելով առաջին հերթին պետության շահերից և, մանավանդ, երկյուղ կրելով արևելքի հետ կառավարող առևտրի անկումից՝ բավարարում է հայերի և մյուս օտարերկրացիների պահանջները:

Սենատի 1746 թվականի սեպտեմբերի 17-ի հրամանագիրը ամբողջովին վերաբերում է օտարերկրացիների, այդ թվում նաև հայերի կայսրության մեջ ունենալիք տնտեսական, իրավական ու կրոնական դրույթները: Հրամանագիրը բաղկացած է 8 կետից: Երկրորդ կետում շարադրված են օտարերկրացիների համար սահմանված իրավական նորմերը: Այնտեղ ասված է. «Նրանց՝ հայերի, կաթոլիկների, հնդիկների, բուխարացիների, գիլանցիների, ազրիժանցիների և մյուս օտարերկրացիների համար, որոնք մշտապես և ժամանակավոր բնակվում են Աստրախանում, ըստ Աստրախանի Նահանգային գրասենյակի առաջադրության բոլորի դատն ու դատաստանը միմյանց հետ վարել նախկին ձևով, ինչպես մինչև այժմ նրանց մեջ տեղի է ունեցել և այդ նպատակով նրանց բոլորի համար հիմնել մեկ ուսուցանող և նրանում դատավոր ընտրել ամենից հարգարժան մարդկանց՝ իրենց հայեցողությամբ»¹⁰:

Սա փաստորեն հայերի և մյուս օտարերկրացիների հաղթանակն էր Աստրախանի Մագիստրատի և ուսուցանողականների մի խմբի դեմ, որոնք դեմ էին օտարերկրացիներին տրված և տրվելիք արտոնություններին:

Սենատի հրամանագրի վերահիշյալ հոգիվածում, ինչպես տեսանք, որոշակի ասված է, որ բոլոր օտարերկրացիների համար պետք է հիմնել մեկ ուսուցանող, որի դատավորների ընտրությանը պետք է մասնակցեն բոլոր օտարերկրացիները: Հայերը, սակայն, շրջանցում են այդ որոշումը, և 1746 թվականի վերջին ընտրում իրենց համար առանձին դատավորներ և հիմնում սեփական դատարան: Ահա թե ինչ է ասված Հայկական ուսուցանողի 1747 թվականի դատավորների ընտրության մասին եղած արձանագրության մեջ, որը կազմված է 1746 թվականի վերջերին և ներկայացված Նահանգային գրասենյակ 1747 թվականի սեպտեմբերին. «...Մենք, Աստրախանի բնակիչներ, հայերս և կաթոլիկներս, միտով (այստեղ «միտ» օգտագործված է «համայնք» իմաստով — Ֆ. Պ.) դատավոր ենք ընտրել Օսիպ Յակովլևին առաջիկա երկու տարվա համար, Ելիազար Գրիգորևին և Այվազ Միխիթարովին եկող առաջին տարվա համար, որպեսզի նրա՝ Օսիպի հետ ընկեր լինեն և նրա հետ դատեն, իսկ հաջորդ (այսինքն 1748 թ. — Ֆ. Պ.) տարին Ելիազար Գրիգորևին և Այվազ Միխիթարովին փոխել և նրանց տեղը Օսիպ Յակովլևի հետ միասին ընտրել ուրիշ ընկերներ

⁹ ГАО, ф. 394, оп. 1, д. 1004, л. 123.

¹⁰ ГАО, ф. 394, оп. 1, д. 1182, лл. 249—252; ПСЗ, т. XII, № 9311.

մեկ տարով...»¹¹։ Այնուհետև արձանագրության մեջ խոսվում է ռատհաուզի մյուս սլաշտոնյաների՝ թարգմանչի, տասնապետների, ստարոստայի և նրանց անելիքների մասին։ Արձանագրության տակ կա մոտ 150 մարդու ստորագրություն։

1747 թվականի փետրվարի 6-ին հայկական համայնքի ստարոստա Սամվել Ստեփանովը ղեկուցադիր է ներկայացնում Նահանգային գրասենյակ, մանրամասն տեղեկություններ հաղորդելով դատավորների ընտրության մասին¹²։ Ծանոթանալով այդ ղեկուցադրի հետ, Նահանգային գրասենյակը հայտնում է հայերին, որ նրանք խախտել են Սենատի որոշումը, որովհետև ըստ Սենատի հրամանագրի ռատհաուզի դատավորները պետք է ընտրվեին բոլոր օտարերկրացիների կողմից և վարեն նրանց բոլորի դատը, մինչդեռ այնտեղ ոչինչ չի ասված մյուս օտարերկրացիների՝ զիլանցիների, ագրիժանցիների և բուխարացիների մասին։ Ի պատասխան այդ հարցադրման հայերը հայտնում են, որ իրենք քրիստոնյաներ են, իսկ թաթարները մահմեդականներ, հետևաբար նրանց հետ ընդհանուր դատարան ունենալը հնարավոր չէ, որովհետև իրենց իրավունքը, բարքերն ու սովորությունները բոլորովին տարբեր են և ոչ մի ընդհանրություն չունեն նրանց հետ, ուստի և ընդհանուր դատարանը ոչնչով չի կարող օգնել գործին, այլ անընդհատ զժգոհությունների ու բողոքների տեղիք կտա։ Հետևաբար այդ տիպի դատարանը ոչ թե կօժանդակի Նահանգային գրասենյակի աշխատանքներին ու կարտահայտի գաղութահայերի շահերը, այլ ընդհակառակը վիրավորանքներ կհասցնի ինչպես հայերին, այնպես էլ թաթարներին և բազմաթիվ բողոքներով կխճճի Նահանգային գրասենյակի աշխատանքները։ Հարցին վերջնական լուծում տալու համար Նահանգային գրասենյակը դիմում է նաև մյուս օտարերկրացիներին։ Հայերի գործը հեշտանում է նրանով, որ բուխարացիները, զիլանցիներն ու ագրիժանցիներն էլ իրենց հերթին հայտնում են, որ հայկական իրավունքն ու սովորությունները չիմանալու պատճառով իրենք ևս չեն ցանկանում նրանց հետ ընդհանուր դատարան ունենալ, այլ կունենան հատուկ ստարշինաներ, որոնք կվարեն իրենց դատը և կգտնվեն Նահանգային գրասենյակի ենթակայության տակ¹³։ Հաշվի առնելով այդ ամենը և գտնելով, որ իրոք առանձին ռատհաուզ ու ստարշինաներ ունենալը օգուտ կրերի գործին և կօժանդակի հարկերի կանոնավոր բաշխմանն ու հավաքմանը, ինչպես նաև մյուս պարտավորությունների ճիշտ կատարմանը, Նահանգային գրասենյակը հաստատում է այդ ընտրությունը¹⁴։ Այսպիսով հայերի նախաձեռնությամբ և Սենատի թույլտվությամբ 1747 թվականի սկզբից Աստրախանի հայկական գաղութում ստեղծվում և իր աշխատանքներն է սկսում ռատհաուզը¹⁵։ Ռատհաուզը կամ ռատուշան XVIII դարում Ռուսաստանում ընտրվի մի օրդան էր, որ վարում էր քրեական և քաղաքացիական դատական գոր-

¹¹ ГААО, ф. 394, оп. 1, д. 76, лл. 217—219.

¹² Նույն տեղում, թուղթ 216։

¹³ Նույն տեղում, թթ. 222—223։

¹⁴ ГААО, ф. 394, оп. 1, д. 1357, лл. 91—97.

¹⁵ Հայկական ռատհաուզի ստեղծման, դատավորների ընտրության և նրանց դեմ ուղղված բողոքների մասին առաջին անգամ խոսել է Ա. Ի. Յուխտը «Армянская колония в Астрахани в первой половине XVIII века» գիտելության անալիզ աշխատության մեջ, որի համադաստիսան մասը տպագրված է ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր (հաս. գիտ.) 1960 թվի № 12-ում։

ծերը, հսկում հարկերի բաշխման ու հավաքման վրա, անց էր կացնում ստուգումներ բնակչության մեջ և այլն: Հայկական ռատհաուզը տեղական և կենտրոնական մարմինների առաջ պատասխանատու էր դադութահայերի պետության հանդեպ ունեցած ամեն տեսակ պարտավորությունների համար: Միաժամանակ ռատհաուզը նույն մարմիններին էր ներկայացնում հայերի պահանջները, առանձին դեպքերում պաշտպանում նրանց շահերը: Ռատհաուզը զբաղվում էր նաև դադութի մեջ մտնող հայերին անձնագիր տալու, արտասահման գնալու և վերադառնալու, նոր դադութականներին ռուսահպատակություն տալու հարցերով¹⁶:

Ռատհաուզը պաշտպանում էր ռուսահպատակ հայ արհեստավորների շահերը հպատակության երդում չափած հայ և ալլադդի արհեստավորների հետ ունեցած մրցության մեջ, հաստատում էր նաև արհեստավորական համքարությունների-էսնաֆությունների «ուստաքար»-ներին: Այսպես, օրինակ, Աստրախանի «շաքմաշինքոց և բաշմադշինքոց» հայկական էսնաֆությունը իրավարանին (ռատհաուզին) 1765 թվականի օգոստոսի 18-ին ուղղած իրենց խնդրագրում գրում են. «...Ներկայումս վասն մեր արվեստն կառավարելոյ աղակավ ամենէքեանս միեկայսին և համաձայն ուստաքար ընդրեցինք Աստրախանայ մեշչանին Ղուկաս դի էվազին... խնդրում էնք իրավարանէն... օրդեր տվի...: Բազումք կան որ պօղան չեն գրված ուրէնց զլիսու համարցակ մեր արվեստն բանացնում էն ամենայն մասալէքն թանգացնում և մեղ շատ դարար էն տալիս. խնդրում ենք, որ մեր հորսն հոգար, որ մենք էլ կարող լինէմք մեր խիզանն պահել և ... իրավարանին ամենայն հարկապահանջութիւնն ըստ մեր կարողութեանն հատուցանել...»¹⁷:

Աստրախանի հայկական իրավարանը, նույն թվականի սեպտեմբերի 6-ին քննելով այդ հարցը կայացնում է հետևյալ վճիռը. «...Աստրախանայ հայոց իրավարանի բոլոր դադավորք կարկաշտութիւնս ադարին, որ օրդրով վերոյ մեշչանին դի էվազն նոցայ վերայ ըստառստայ կարգեսցի, նոցայ ամենայն բաներին և գործին վերահասու լիցի և մանավանդ անպօղան (իմա ոչ ռուսահպատակ) ալլերկրացի մարդկանց ամենէին բանի կենալու չի թօղնի և որպէս հարկն այ բավական հետեւելով նոցա կառավարեսցէ, որպէս նոցայ խնդիր և յօժարութիւն է բանիս աղակավ օրդեր տացի դի էվազին:

Նդիազար Գրիգորեան, Պողոս Հարութիմով»¹⁸:

Ռատհաուզը հետևում էր նաև համքարությունների կողմից թողարկվող ապրանքների որակին: Ռատհաուզի կողմից 1764 թվականի մայիսի 1-ին մետաքս ներկողների էսնաֆության «ուստաքար Գրիգոր դի Մարութին» տրված օրդերում գրված է, որ «...իրեանց արվեստին վերահասու լինի, որ զալր ապրիշում չի ներկէն ծախէն խարէութեամբ և օվ ոք պօղան (հպատակ) չի շթողու բանի կենան և ընդիմացողին դի Մարութին ռադգայուզին հայտնի»¹⁹:

Ինչպես նշված էր Սենատի հրամանագրում, ռատհաուզը դատը վարում էր ըստ հայկական օրենքների ու սովորությունների: Սկզբնական շրջանում դա-

¹⁶ ГААО, ф. Астраханский армянский суд, № 810, оп. 3, գործ. 2, թուղթ 11: Նույն ֆոնդի № 415, оп. 2, գործ. 8, թուղթ 11, դ. 10, թուղթ 15 և այլն: Այսուհետև կհիշատակենք կրճատ՝ ГААО, ф. ААС ձևով:

¹⁷ ГААО, ф. ААС, № 415, оп. 2, գործ 16, թուղթ 1:

¹⁸ Նույն տեղում, թուղթ 2:

¹⁹ ГААО, ф. ААС, № 415, оп. 2, գործ 10, թուղթ 15, կետ 45:

տալորները առաջնորդվում էին հիմնականում հայկական սովորութային իրավունքով, իսկ օրենքների ընդհանուր ժողովածուն՝ «Դատաստանագիրք» կազմելուց հետո՝ ղեկավարվում էին նրանով: Ռատհաուզը քննում էր հայերի իրար հետ ունեցած ամեն տեսակ հարցեր և կայացնում համապատասխան որոշումներ: Արխիվային փաստաթղթերից երևում է, որ ռատհաուզը մեղադրյալների նկատմամբ իրավասու էր գործադրելու պատժի հետևյալ ձևերը՝ ծեծ, տուգանք, բանտարկություն և նույնիսկ մահապատիժ:

Ջանադան անկարգությունների (քաղաքի փողոցներով ձի քշել, կոխվել սարքել և այլն) առաջն առնելու համար Հայկական իրավարանի 1765 թվականի օգոստոսի հրամաններից մեկում ասված է, որ «...Այնպիսի ընդմիացողը և անդգնութիւն գործողքն եթէ ըմբռնեացին ի յայնպիսի համարձակութեան 25 դամշի տալով 5 հազար դիան փող ըշտրաֆ վճարելոց էն առանց պակասութեան ի յերկիւղ և ի ահ այլոց, որպէսզի տեսեալ այլք սանձահարեացին ի յայնպիսի անկարգութեանէ...»²⁰:

1752 թվականին ռատհաուզը քննում է ոմն Դավթի կողմից վաճառական Կոստինայի սպանության հարցը և վճռում մահապատժի ենթարկել Դավթին: Վերջինս դիմում է նահանգային գրասենյակին և բերելով զանազան մեղմացուցիչ փաստարկներ խնդրում է փոխել ռատհաուզի դատավճիռը: Ի պատասխան այդ բողոքարկման ռատհաուզը ղեկուցագիր է ներկայացնում նահանգային գրասենյակ, որով հիմնավորում է իր կայացրած վճռի իրավացիությունը, պատճառարանելով, որ ըստ «աստվածաշնչի հիմն և նոր պատգամների պետք է նմաններին ենթարկել մահապատժի»²¹: Ռատհաուզը մինչև վերջ հետևողականորեն պաշտպանում է իր վճիռը և նահանգային գրասենյակը գործն ուղարկում է Կառավարող Սենատի հաստատության: Գործի վերջնական լուծումը մեզ հայտնի չէ, սակայն վերոհիշյալից պարզ է դառնում, որ ռատհաուզը իրոք իրավասու է եղել մահապատժի վճիռ կայացնելու: Միաժամանակ այս և ուրիշ այլ փաստաթղթերից²² պարզ երևում է, որ ռատհաուզի դատավճռից դժգոհողները իրավունք ունեին դիմելու նահանգային գրասենյակ: Ռատհաուզը իրավասու չէր քննելու այնպիսի հարցեր, երբ կողմերից մեկը հայ էր, իսկ մյուսը՝ ռուս: Նման դեպքերում գործը քննում էր Աստրախանի Մագիստրատը Հայկական ռատհաուզի ներկայացուցչի մասնակցությամբ²³:

Թաղերի («մահալների») գործերին հետևելու համար ռատհաուզը նշանակում էր «սոթնիկ»-ներ (հարյուրապետներ) և «տեսեաղնիկ»-ներ (տասնապետներ), որոնք կատարում էին ոստիկանական ֆունկցիաներ:

Սկզբնական շրջանում իրավական տեսակետից Աստրախանի ռատհաուզին էին ենթարկվում նաև Ղզլարի, Դերբենտի և նրանց շրջակայքի հայերը: Այսպես, օրինակ, Գիլանցի երկու եղբայրների՝ Գևորգի և Բաղդասարի մահվանից հետո (սրանցից մեկը բնակվելիս է եղել Գյանջայում, իսկ մյուսը Դերբենտում), նրանց ունեցվածքի և պարտքերի վճարման շուրջը ծագած վեճի կասկացու-

²⁰ ГААО, ф. AAC, № 810, оп. 3, գործ 2, թուղթ 8, կետ 5: № 415, оп. 2, գ. 8, թղ. 8 (1765 թիվ):

²¹ ГААО, ф. 394, оп. 1, д. 1633, лл. 246—247.

²² ГААО, ф. 394, оп. 1, доп. д. 76, лл. 224—229.

²³ ГААО, ф. 394, оп. 1, д. 1685, лл. 231—232.

²⁴ ГААО, ф. AAC, № 810, оп. 3, գործ 2, թղ. 8, էջ 1: № 415, оп. 2, գ. 8, թղ. 8, էջ 1.

Յյամբ Բաղդասարի աները Թրիլիսիից մեկնում է Ղզլար, հանգուցյալ Գևորգի գոթանշի նկատմամբ դատ բացելու համար: Սակայն Ղզլարում այդ ժամանակ հայկական դատարան չկար և Բաղդասարի աները դիմում է Ասորախանի հայկական ռատհանուղին: Դիմումի մեջ ասված է. «...էս ջահտան կամեցայ որ տեղն դատաստան մտանիմ (այսինքն Ղզլարում — Ֆ. Պ.) վերոյի յեա, շուն ես խեխշրս անտէր մնալով և էս երգրիս լեզուն ոչ իմանալով կարողութիւն չունի, որ ըսուտաց դատաստանըն ընդանի. և Ղզլարու քանի աստվածասէր մարդիք էլ էսպէս խեչրաթ տեսին, որ աստված երկար ումր տայ ինքնակալ թագավորին, տեղս մեր հայոց ասկին ողորմութիւն այ արարել, ըսողգավուզ է հաստատվել, որ մեր հայեօց ասկին քանն մեր դատաւորօլն (այսինքն՝ դատաստանագրովն — Ֆ. Պ.) ըստակավուզումն լինի, վասն էտ Ղզլարու 1750 յուլիսի ամսումն եկա խեխշս կրգին անկամ նեղութիւն քաշելով Հաշտարխան... կխնդրեմ որ հրաման լինի երկու ավսբերած դաֆտարն դուս բերեն խսերին խասանենք, ու ես խեխշս էլ յեա գնամ Թիլֆիղ իմ ակջիկն պարտականիցն ազատեմ»²⁵:

Ռատհանուղում ամեն տարի ընտրվում էր 3 դատավոր: Համաձայն Սենատի 1746 թվականի սեպտեմբերի 17-ի հրամանագրի ամբողջ հայ բնակչությունը, ըստ առևտրի և արհեստագործության բնագավառում իրենց խաղացած դերի, գրաված տեղի ու դիրքի բաժանված էր երեք խմբի (պարտիայի), որոնցից յուրաքանչյուրը ընտրում էր ռատհանուղի իր ներկայացուցչին: Խոշոր և միջին վաճառականները կաղմում էին առաջին և երկրորդ խմբերը, իսկ մանր վաճառականները, արհեստավորները և բանվորները՝ երրորդ խումբը: Արխիվային գործերում հանդիպում ենք մի շարք փաստաթղթերի, որոնցում երրորդ խմբի ներկայացուցիչները բողոքում են վերադաս օրդաններին, հայտնելով որ դատավորների ընտրության ժամանակ առաջին և երկրորդ խմբերը ճնշում են իրենց, ռանահարում իրենց իրավունքները և ռատհանուղի դատավոր են ընտրում միայն իրենց թեկնածուներին²⁶:

Համաձայն Նահանգային գրասենյակի 1747 թվականի մարտի 31-ի որոշման, ռատհանուղի դատավորները պարտավոր էին երդում տալ այն մասին, որ ծառայելու են հավատարիմ, դատը վարելու են ըստ իրենց օրենքների ու սովորությունների՝ անաշտ ու անկաշտ: 1747 թվականին ընդունված երգրմնագրի տակ կարդում ենք հետևյալը. «Այս պրիսակիս ջոկած ըսողգայուղի սուղիայ խայի դավանութեամբ Յուսէփ դի Տակոբ պրիսակալ ի պօտպիսալ (իմա присягал и подписал — երդվեցի և ստորագրեցի), ապրելի 11 թին 1747 ումն:

Այս փրբիսակիս ջոկած ըստողգավուղուն սուտեայ հայի դավանութեամբ Նղիսղար Գրիգորօլ փրբիսակալ (ի) պրտփիսալու, ապրիլի ԺԱ թին 1747: Վերոյ ջոկած սուտեքոնց ըրաթկաւուղուն Օսեփ Նարեզօլ Նղայզար Գրիգորօլէս երթումն երդմնացուցի, մէր հաւատօլ հայոց սուրբ Աստվածածնայ եկեղեցումն, էն եկեղեցոյ քահանայ Բաղդասար Ղազարօլ ձեռք դրի, ապրելի ԺԱ, Ռէճնէ-ում:

Այս պ(ր)իսակիս ջոկաց արաթկավուղի սութիեայ կաթուղիկի դավանութեան էվազ Մխիթարօլ պրիսակալ ի պոթպիսալ, ապրիլի ԺԱ, Ռէճնէ-ում»²⁷:

²⁵ ГААО, ф. ААС, № 415, оп. 1, գործ. 2, թղ. 86 (1750 թ.):

²⁶ ГААО, ф. 394, оп. 1, доп. д. 116, лл. 412—415; д. 2395, лл. 16—18 и т. д.

²⁷ ГААО, ф. 394, оп. 1, доп. д. 76, лл. 230—231; 236—237.

Հայկական ռատհաուզի ֆոնդի փաստաթղթերում դատավորներից բացի խոսվում է նաև ռատհաուզի մյուս պաշտոնյաների՝ թարգմանչի, տասնապետների, ստարոստայի, բանտապետի և նրանց անելիքների մասին²⁸։ Հատկապես մանրամասնորեն խոսվում է ստարոստայի իրավունքների ու պարտականությունների մասին։ Ստարոստան պարտավոր էր դատավորների հսկողությամբ կանոնավոր կերպով ժողովրդից հավաքել հարկերն ու տուգանքները։ Նա էր պահում մուտքի և ելքի մատյաններ, որոնցում գրանցում էր դատարանի ամեն տեսակ ելքն ու մուտքը։ Առանց դատավորների գրավոր հրամանի նրա կողմից կատարված ծախսերը համարվում էին ապօրինի։

Ռատհաուզի 1763 թվականի արձանագրություններից մեկում, որը վերաբերում է նորընտիր ստարոստա Պետրոսի այդ պաշտոնը ստանձնելուն, ասված է, որ առանց «... հրամանի Աստրախանայ Հայոց բռադգայուզին դատավորացն անձամբ անձին ոչինչ խարճն չառի երկիւղ կրելով, որ անձամբ անձին խարճն արարածն իրան քիսակէն կուլինի խարճած. և վասն բարուք կառավարութեան նոյն դի Պետրոսն երկու դաֆտար պահի, մնումն ինչ ամադ և բռաֆտինի կարգաւ գրի անուանելով օրացոյց, միւսան նախ կուպեոցկի կանցելարին, երկրորդ օկլաաին, երրորդ կադարմին, չորրորդ բոսխօդին, չինկերորդ բշտաֆի՝ հատուկ-հատուկ քաթայ գրոտի և ամենայնիվ արի և հավատարիմ լինի ի գործս իւր...»²⁹։

Հայկական դատարան ստեղծվելուց հետո բնականաբար առաջ է եկել նաև հայկական դատաստանագիրք ունենալու պահանջը, որովհետև, ինչպես ասացինք, կառավարող Սենատի հրամանագրով հայերը և մյուս օտարերկրացիները իրավունք էին ստացել դատը վարել համաձայն իրենց օրենքների ու հին սովորությունների։ Հայկական դատարանին անհրաժեշտ էր ունենալ օրենքների մի ընդհանուր ժողովածու, որպեսզի նրանով առաջնորդվեին դատ վարողները։ Բայց որովհետև այդպիսի օրենքների ժողովածու գոյություն չուներ, աստրախանցիների առաջ ծառանում է նոր դատաստանագիրք ստեղծելու անհրաժեշտությունը։ Այդ մասին խոսում են իրենք՝ «Դատաստանագրքի» հեղինակները, տալով հետևյալ հիմնավոր պատճառաբանությունը.

«Եւ որպէսզի լինիցի ուղիղ վերահասութիւն իրաւանց և դատաստանական գործոց հարկ էր լինիլ ի իրաւարանին հայոց դատաստանագիրք, որպէսզի նովա վարիցին ամենեքեան դատաւորք... քանզի դատաւորն, թէպէտ և կատարեալ տեղեակ իցէ օրինաց և իրաւանց, սակայն առանց դատաստանական մատենի, ի բաղումս կարէ վրիպիլ, վասնզի դատաստանագիրքն է ճանապարհ արքունական, որով ընթացողքն ոչ խոտորին ի յաջ և ի ահեակ, և է դամբար լուսոյ, որ առաջնորդէ առ վարումն ուղղութեան, ուստի եթէ որ արասցէ զիրաւունս առանց դատաստանական մատենից, նման լինի առն յիմարի, որ ի միին գիշերի շրջի առանց լուսոյ ճրագի»³⁰։

Նոր «Դատաստանագիրք» կազմելու գործը իրենց վրա են վերցնում Աստրախանի բնակիչներ՝ Եղիազար Գրիգորյանը, Գրիգոր դի Սաֆար Կամպանյանը և Օհանի որդի Սարգիսը։ Դատաստանագրքի ամբողջ ոգուց ու բովանդակությունից պարզ երևում է, որ նրա հեղինակները եղել են կրթված և առաջավոր

²⁸ ГАОО, ф. ААС, № 415, он. 2, գործ 7, թուղթ 3։

²⁹ Նույն տեղում։

³⁰ Մատենադարան, ձեռ. № 7383, «Առաջարան», թուղթ Դ։

դադարաբեկության տեղի տալու անհրաժեշտություններ, մեծ սեր ու համակրանք են ունեցել դեպի դիրն ու դիտությունը: Ահա թե ինչ է ասված այդ մասին դատաստանագրքի հոդվածներից մեկում. «...Նրանի թէ ամենեքեան իմանայցէին ոչ միայն... դրեին, այլև ամենայն փիլիսոփայական արհեստից ծանօթութիւնը, քանզի դիտութիւնը ոչ է խռատելի, այլ յոյժ դովելի»³¹:

Արխիվային փաստաթղթերից և «Դատաստանագրքի» հիշատակարանից երևում է, որ նրա հեղինակներից մեկը՝ Նդիազար Գրիգորյանը եղել է հենց Հայկական ռադիկալ առաջին տարվա՝ 1747 թվականի դատավորներից մեկը: Այնուհետև նա դատավոր է ընտրվել 1748, 1749, 1752, 1753, 1765 և այլ թվականներին³²:

Զարգացած և դրասեր անձնավորություն է եղել նաև «Դատաստանագրքի» հեղինակներից մյուսը՝ Գրիգոր դի Սաֆար Կամպանյանը, որի գրչին է պատկանում նաև Մատենադարանի № 9840 ձեռագիր երգարանը, գրված 1766 թվականին, Աստրախանում: Գ. Կամպանյանը նույնպես մի քանի անգամ ընտրվել է Հայկական ռադիկալ դատավոր: 1763 թվականին նա եղել է ռադիկալ առաջին դատավորը (ռադիկալ դատավորներից մեկը կոչվում էր առաջին դատավոր, մյուս երկուսը՝ երկրորդ և երրորդ), իսկ 1768 թվականին՝ դատավորներից մեկը³³: 1765 թվականի մի փաստաթղթից տեղեկանում ենք այն մասին, որ Գ. Կամպանյանը, հայ հասարակության կողմից ընտրվել է ներկայացուցիչ, որպեսզի հօգուտ «...հասարակաց հարկավորութեան», գնա Պետերբուրգ, ներկայանալու համար կայսրուհուն³⁴: Գ. Կամպանյանը մեծ հեղինակություն էր վայելում ոչ թե իր ունեցվածքի կամ հասարակական բարձր դիրքի գրավելու պատճառով, այլ իր անհատական ընդունակությունների շնորհիվ: Հավանաբար լեզուներ իմանալն է եղել այն հիմնական գործոնը, որը հաշվառվելով հայ հասարակությունը առաջ է քաշել նրան: Նա ոչ միայն լավ գիտեր հայերեն ու ռուսերեն, այլ նաև պարսկերեն: Նա կատարել է նաև պարսկերենից հայերեն թարգմանություններ: Նրա թարգմանություններից է Ալի խալիֆի (656—661 թթ.) հայերին տված կեղծ հրովարտակը, որի մի օրինակը գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարանում, հետևյալ հիշատակագրությամբ. «Այս գիր ուխտի թարգմանեցի ի պարսից լեզուէ ի հայոց բարբառ Գրիգոր Կամբանեան, յամի տեառն 1767, յունվ. 15, ի յԱթղարխան»³⁵:

Որ իսկապես Գրիգոր Կամպանյանը Աստրախանի ունեւոր հայերից չէր, այլ մասին է վկայում հետևյալ փաստը: 1767 թվականի հունվարին Նահանգային դրասենյակը Հայկական իրավարանից պահանջում է շտապ ներկայացնել Աստրախանում ապրող բոլոր հայերի ցուցակը, ուր նշված լինի նրանց շարժական և անշարժ գույքի չափը, բնտանիքի անդամների թիվը, տուն ունեցողներինը և շունեցողներինը առանձին-առանձին և այլ մանրամասնություններ: Իրավարանի հանձնարարությամբ Մկրտում դի Խոջամալը կազմում է պահանջվող ցու-

³¹ Դատաստանագիրք, մասն 1, գլ. 14, հ. 11:

³² ԴԱՏՈ, ֆ. AAC, № 415, օր. 2, գործ. 16, թղ. 2: ԴԱՏՈ, ֆ. 394, օր. 1, ձեռ. Ժ. 76, ձ. 216—219; 491, ձ. 1357, ձ. 95: ձ. 1633, ձ. 159: ձ. 1638, ձ. 154: ձ. 2413, ձ. 431 և ձ. 1:

³³ ԴԱՏՈ, ֆ. AAC, № 415, օր. 2, գործ 7, թղ. 1, օր. 1, գործ 2, թղ. 35, ԴԱՏՈ, ֆ. 394, օր. 1, ձ. 2976, ձ. 127, 129, 143 և ձ. 1:

³⁴ ԴԱՏՈ, ֆ. AAC, № 810, օր. 3, գործ 2, թղ. 20, կետ 57: № 415, օր. 2, գործ. 8, թղ. 20 (1765 թ.):

³⁵ Հ. Ս. Անասյան, «Հայկական մատենագիտութիւն», հ. Ա, Ե, 1959, էջ 415:

ցակը ու ներկայացնում նահանգապետ Ն. Ա. Բեկետովին: Հիշյալ ցուցակում տուն շունեցողների շարքում առաջինը Գ. Ս. Կամպանյանն է, որի դիմաց գրված է. «...տուն շունի, ունի կին, 30 տարեկան»³⁶: Այստեղից պարզվում է նաև, որ նա ծնվել է 1737 թվականին:

Ժամանակի աչքի ընկնող անձնավորություններից է եղել նաև «Դատաստանագրքի» հեղինակներից մյուսը՝ Օհանի որդի Սարգիսը: Սակայն նրա մասին մեր ձեռքի տակ եղած տեղեկությունները շատ քիչ են: Հայկական իրավաբանի 1765 թվականի էլքի մատյանում հանդիպում ենք մի գրություն, որտեղ դատավորները և «... մահլի հարկավորութեան աղագավ ի հասարակութենէ ընտրեալ 9 անձինքն...» Օհանի որդի Սարգսին և Ղևոնդ Բունիաթյանին քննադատում են, այն բանի համար, որ նրանք իրենց հանձնարարված կարևոր գործը կարգավորելու համար դեռևս չեն մեկնել «վերև», այսինքն՝ Պետերբուրգ (թագուհու մոտ)³⁷:

Նզիազար Գրիգորյանի, Գրիգոր դի Սաֆար Կամպանյանի և Օհանի որդի Սարգսի կազմած «Դատաստանագիրքը» պահվում է Մատենադարանում 7383 համարի տակ. այն առաջարանի հետ միասին, բաղկացած է 296 էջից, գրված է գեղեցիկ և խոշոր բուրժուազերով³⁸:

«Դատաստանագիրք» կազմելու աշխատանքը տեւել է բավական երկար ժամանակ և իր ավարտին է հասել 1765 թվականին: Իրենք՝ հեղինակները առաջարանում գրել են, որ «Դատաստանագիրքը» կազմեցին «նրկար ժամանակ աշխատութիւն կրելով...» և մեծ ջանք թափելով, որպեսզի «հրաքանչիւր բանք և կանօնք իրաց ուրոյն ուրոյն և ըստ պատշաճին լիցի գրեցեալ» և «ընթերցողքն առանց տառապանաց գտանիցեն դիմելիք իւրեանց»³⁸:

Ամբողջ «Դատաստանագիրքը» բաղկացած է 3 մասից և մի ընդարձակ առաջարանից: Առաջարանում հեղինակները խոսում են, ընդհանրապես ամեն մի երկի, և առավել ևս իրավաբանական աշխատության համար առաջարանի

³⁶ ԴԱՏՕ, ֆ. AAC, № 415, օղ. 2, գործ 18, թուղթ 13:

³⁷ ԴԱՏՕ, ֆ. AAC, № 810, օղ. 3, գործ 2, թղ. 15, կետ 43: № 415, օղ. 2, գործ 8, թղ. 15:

* Մատենադարանում պահվում են Ասորախանի դատաստանագրքի երկու ալը ընդօրինակություններ ևս: Դրանցից մեկը (ձեռ. № 3147) կատարել է Նոր Նախիջևանի հայկական մագիստրաի առենադպիր Մկրտիչ Մուսոլյանը 1863 թ.: Այդ օրինակը ոչնչով չի տարբերվում բնագրից, նույն դատաստանագիրքն է թե հոգվածների բովանդակությամբ և թե քանակությամբ: Հիշատակարանից հաշտնի է դառնում, որ այդ դատաստանագիրքը Մ. Մուսոլյանի որդի Մանուկը ավել է նրվանդ Շահադիզին, իսկ վերջինս 1897 թվականին նվիրել է էջմիածնի Մատենադարանին:

Մյուս ընդօրինակությունը (ձեռ. № 448) կատարված է 1802 թվականին, որոշ փոփոխություններով ու կրճատումներով: Այս ընդօրինակության վրա ուսանական օրենքների և միջավայրի ազդեցությունը ավելի ակնհայտ է: Բացի դրանից, այստեղ Ասորախանի դատաստանագրքի համեմատությամբ պատիժները մեղմացված են: Մի շարք դեպքերի համար Ասորախանի դատաստանագրքով նախատեսված մահապատիժները փոխարինված են հրապարակային ծեծով ու աքսորով: Մյուս կողմից այստեղ դատաստանագրքի դատակարգային էությունը ավելի է բացահայտված: Հատուկ հոգված է ձևակերպված, որով արդելվում է օգնականներին, իշխաններին և երեկի վաճառականներին ծեծելը, նրանց համար սահմանված է տուգանք, ծեծը նախատեսված է սամիկներին, ծառաներին և անուղղելի երիտասարդների համար (էջ 193, հ. 20): Այս ընդօրինակությունը հիշատակարան շունի, պարունակում է ընդամենը 870 հոգված, այսինքն 265 հոգվածով պակաս է Ասորախանի Դատաստանագրքից:

³⁸ Մատենադարան, ձեռ. № 7383, «Առաջարան», թուղթ Դ:

անհրաժեշտության մասին: Հայտնում են, որ առաջարկում իրենց հիմնական նպատակն է պարզել դատաստանագրքի վերաբերյալ 4 հանգամանք.

1. Թե ինչպիսի՞ աղբյուրներից և ի՞նչ վաղնջական սովորություններից են հավաքել:

2. Թե ի՞նչն է պատճառը, որ հնում ստեղծված հայկական կանոնները ծանոթ չեն ամբողջ հայ ազգին և ամենքը չգիտեն այդ մասին:

3. Ի՞նչն էր պատճառը սույն Դատաստանագիրքը գրելու:

4. Ինչպի՞ս պետք է գործածել այս Դատաստանագիրքը, կամ ում վրա են տարածվում նրա օրենքները:

Իրենց օգտագործած գրավոր աղբյուրներից նրանք հիշատակում են Հուստինիանոսի դատաստանագիրքը: Սակայն Հուստինիանոսի դատաստանագրքից նրանք, ինչպես իրենք են ասում, բաց են թողնում «...բազում բանս, որք ոչ պատկանին առ կացութիւն մեր»³⁹ և օգտվում են հայոց վաղնջական սովորություններից՝ «միաբան խորհրդակցութեամբ»:

Հայկական հին օրենքների բուն Հայաստանում մոռացված լինելու պատճառը նրանք բացատրում են հայկական տերության և իշխանության անկումով, հայերի թուրքական և պարսկական տիրապետության տակ ընկնելով և դարեր շարունակ օտարների ճնշման տակ լինելով: Ըստ նրանց, թուրքական տիրապետության տակ եղած հայերը ժամանակի ընթացքում մոռացել են իրենց հին օրենքները, որովհետև իրավունք չեն ունեցել իրենց սեփական օրենքներով առաջնորդվելու, այլ ենթակա են եղել քրադարական օրինաց նոցին (թուրքերի)», իսկ Պարսկաստանի տիրապետության տակ եղող հայերը, հետևելով պարսիկների սովորությանը, իրենց դատավարությունը կատարել ու կատարում են բանավոր, որի հետևանքով և մոռացել են իրենց հին գրավոր օրենքները: Հին օրենքների մոռացվելուն նպաստել է նաև այն հանգամանքը, որ հայերը դարեր շարունակ դանդիկ սաստիկ նեղության ու տառապանքների մեջ, չեն կարողացել զբաղվել գիտությամբ և հազիվհազ պահպանել են իրենց ինքնությունը, հավատը և լեզուն:

Այնուհետև դատաստանագրքի հեղինակները թվարկում են ռուսական կառավարության կողմից տարբեր ժամանակներում հայերին տրված արտոնությունները, խոսում հայկական իրավարան հիմնելու և, հետևաբար, դատաստանագիրք ունենալու անհրաժեշտության մասին:

Ըստ հեղինակների, Դատաստանագրքի օրենքները տարածվելու են «ի վերայ ամենայն հայոց, որոյ երկրացի և քաղաքացի և իցէ», իսկ ինչ վերաբերում է կտակագրերին, բարաթներին, սանադներին և այս կարգի մյուս գրություններին, նրանք, որոնք գրված են եղել նախքան Դատաստանագրքի Հայոց իրավարանում գործածության մեջ մտնելը, կամ օտար երկրներում համարվելու են վավերական, իսկ Դատաստանագրքի գործածության մեջ մտնելուց հետո այդ կարգի բոլոր գրությունները շարագրվելու են Դատաստանագրքի հիման վրա:

Չնայած «Դատաստանագրքի» հեղինակների ձեռքի տակ եղել է Հուստինիանոսի օրենսգիրքը, բայց նրանից գրեթե չեն օգտվել, որովհետև, ինչպես հայտնում են, նրա մեջ չեն գտել վաճառականությանը և իրենց առօրյա կյանքի այլ բնագավառներին վերաբերող անհրաժեշտ հոգվածներ, մինչդեռ դրա փո-

39 Մատենադարան, ձեռ. № 7383, «Առաջարան», թուղթ Ա:

խարենն այն լի է բաղձաթիվ կանոններով, որոնք վերաբերելով երկրային կառավարությանն ու զինվորական կարգին, չեն համապատասխանում հայ ժողովրդի կացությանը: Եվ իրոք, Դատաստանագիրքը, որ բաղկացած է 1135 հոդվածներից, իր հիմնական մասով առնչություն չունի Հուստինիանոսի դատաստանագրքի հետ, ինչպիսիք են օրինակ առևտրին, վաճառականությանը, ամուսնությանը, ամուսնալուծությանը, հայկական դատարանին, դատարանակազմությանը, կրոնական հարցերին և կյանքի այլ բնագավառներին վերաբերող հոդվածները, որոնց թիվը հաշվվում է հարյուրներով, իսկ այն մի քանի տասնյակ հոդվածները, որոնք վերցված են Հուստինիանոսի օրենքներից, դրանք էլ ոչ թե սոսկ թարգմանություններ են, այլ վերափոխված են և հարմարեցված Ռուսաստանում ապրող հայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պայմաններին:

Այսպիսով, Հուստինիանոսի օրենսգիրքը նրանց համար հիմնականում ուղեցույց է հանդիսացել: Դատաստանագրքի և ռուսական օրենսգրքերի համեմատությունից պարզվում է, որ մեր հեղինակները բաշ ծանոթ են եղել ռուսական օրենքներին, օգտվել են նրանցից, կրել են այդ օրենքների և ընդհանրապես ռուսական միջավայրի ազդեցությունը:

Աստրախանի դատաստանագիրքը բաղկացած է 3 մասից:

Առաջին մասը, որը բաղկացած է 23 գլխից, իր մեջ ընդգրկում է 940 հոդված: Պետք է ասել, որ Դատաստանագրքի հոդվածների մոտ $\frac{2}{3}$ -ը գետեղված են այս մասում և վերաբերում են կյանքի բաղձազան բնագավառներին:

Դատաստանագրքի երկրորդ մասը, որը կրում է «Յադադա պարտաւորութեան դատաւորաց, դատաստանական պաշտօնէից, և այլ դատաստանական կարգաց» վերնագիրը, բաղկացած է 15 գլխից, որոնք իրենց մեջ ընդգրկում են 107 հոդված: Բովանդակության տեսակետից այս մասը, ինչպես ցույց է տալիս վերնագիրը, վերաբերում է հիմնականում հայկական դատարանի կառուցվածքին:

Դատաստանագրքի երրորդ մասը, որը իր բովանդակությամբ սերտորեն կապված է երկրորդ մասի հետ, ծավալով ամենից փոքրն է, բաղկացած է 14 գլխից և պարօժնակում է ընդամենը 88 հոդված: Դատաստանագրքի այս մասում տրված է հայկական դատարաններում կիրառվող դատավարության կարգը և նրա ամբողջ ընթացքը:

Իրավաբանական հարաբերությունների տեսակետից Դատաստանագրքի հոդվածները խմբավորվում են ըստ հետևյալ բաժինների.

1. Քրեական իրավունք.
2. Քաղաքացիական իրավունք.
3. Դատարանակազմություն և դատավարություն:

Համաձայն Դատաստանագրքի, Աստրախանի հայկական իրավաբանը, իսկ հետագայում նաև Նոր Նախիջևանի հայկական Մագիստրատը, իրենից ներկայացնում է Ռուսաստանի հայաբնակ քաղաքների և նրանց շրջակայքի հայերի թե դատաստանատուներ և թե ոստիկանատուներ: Դատավորներն ընտրվում են հայերի կողմից, ունենոր խալից, առավել աչքի ընկնող բանիմաց և օրենսգետ քաղաքացիներից: Ըստ Դատաստանագրքի, հայկական դատարանը բաղկացած պետք է լինի հետևյալ պաշտոններից՝ դատավորներ (3 հոգի), վերակացու, ատենադպիր, օրինակող, թարգմանիչ, ստարոստա, ատենապահ և բանտապետ (մասն II, գլուխ I, հոդված 1, ձև. № 7383):

Դատաստանագրքում մանրամասն տրված է, թե ովքեր կարող են և ովքեր չեն կարող լինել դատարանի աշխատող: Խոսվում է դատավորների, մեղադրողների և մեղադրյալների, դատավարության ընթացքում դատախազի, պատասխանողի, վկայի, մեղադրյալի և փոխանորդի անկիւնների մասին, թվարկված են նրանց իրավունքներն ու պարտականութիւնները, տրված է դատական պրոցեսը վարելու կարգը: Մեծ տեղ է հատկացված երգմանը, բերված են երգման ձևերը:

Դատաստանագրքում նշվում է, որ բացի իրավարանից, հայերն ունեին նաև մեկ ուրիշ դատական ատյան, որը կազմված էր 9 հոգուց: 9 հոգուց բաղկացած այս խորհուրդը, որի անդամները ընտրվում էին բնակչության ամենապատվավոր, աշխնքն՝ առավել ունեւոր և օրենսդէտ մարդկանցից, կատարում էր որոշ առումով Գերագույն դատարանի դեր: Եթե մեկն ու մեկը դժգոհ էր մնում հայկական իրավարանի վճռից, ապա նա կարող էր դիմել 9-ի խորհրդին, որը փաստորեն հանդիսանում էր հայկական բարձրագույն դատական ատյան: Վերջինս իրավունք ուներ բեկանելու իրավարանի վճիռը: Իսկ եթե բողոքարկող կողմը դժգոհ էր մնում նաև 9-ի խորհրդի վճռից, մի բան, որ շատ հազվադէպ կարող էր պատահել, ապա իրավունք ուներ դիմելու Նահանգային դատարան, որն արդեն հայկական իրավարանի սահմաններից դուրս էր գտնվում: Սակայն հայկական դատարանի դերն ու նշանակությունը բարձր պահելու մտահոգութեամբ՝ Դատաստանագրքում ասված է, որ եթե Նահանգային դատարանը ուժի մեջ թողնէր 9-ի խորհրդի որոշումը, ապա հայցվորը խորհրդի անդամներին վիրավորելու, նրանց վճիռը սխալ համարելու համար պարտավոր էր նրանցից յուրաքանչյուրին վճարել 100 ուրլի (այսինքն՝ 900 ուրլի), մի ահուկի դամար: Պարզ է, որ նման պայմաններում, մանավանդ բնակչության ստորին խավերից, հազիվ թե որեւէ մեկը համարձակվէր դիմել Նահանգային դատարանին:

Մյուս կողմից հայկական դատարանի դերն ու նշանակությունը բարձրանում էր նաև նրանով, որ առանց նրա քննության, հայերից ոչ ոք իրավունք չուներ գործը անմիջապէս հանձնելու Նահանգային դատարան, հակառակ դեպքում կայացված վճիռը համարվում էր անօրինական և չէր կարող իրականացվել:

Դատավորները դատը վարելու են տարվա բոլոր օրերին, բացի տոն և կիրակի օրերից (երբեմն թույլատրվում է դատ վարել նաև կիրակի օրերին): Դատը, նախած հանգամանքներին, կարող էր տեղի ունենալ և դռնփակ, և հրապարակային, բանավոր ձևով, հայերեն լիզվով:

Քրեական իրավունքին վերաբերող հոդվածները զետեղված են հիմնականում Դատաստանագրքի առաջին մասի 1, 2, 11 և 12-րդ գլուխներում: Այդ հոդվածներում մանրամասնորեն խոսվում է պետական հանցագործության՝ ապստամբության, խռովության, կեղծ հրովարտակ կազմելու, դրամ հատելու, անձի դէմ ուղղված հանցագործության՝ սպանություն, բռնաբարություն, մարմնական վնասվածք... գուշքի հափշտակության՝ ավազակության, դողության մասին: Առանձին գլխով տրված է պատժապիտակմը, որն աչքի է ընկնում իբրեւ զաժանութեամբ, այս առումով խիստ տարբերվելով հայկական հին (Մխիթար Գոշի, Սմբատ Սպարապետի) դատաստանագրքերից: Դատաստանագրքում պատիժը սահմանված է որպէս օրինավոր տանջանք, արդար վրիժառություն տրված աստծո և դատավորների կողմից, հանցանքներ և անկարգություններ կատարողներին, «որով ոչ միայն շարագործք ըստ գործոց իրեանց առնուն հա-

տուցումն, այլև տեսնալ զնոյնն այլոց՝ ծնանիցի երկիւղ ի սիրտս նոցին վասն հեռանալոյ նոցին ի այնպիսի անօրէն արարողութենէ» (Մասն I, գլուխ 12, հոդված 1): Ինչպէս տեսնում ենք հաշվի է առնված պատժի նաև դատարարական կողմը:

Տրված են պատժի ձևերը, որոնք թվով յոթն են՝ տուգանք, ծեծ, հրապարակային խայտառակութիւն, արտոր, անդամաճատութիւն, բանտ-զնդան, մահապատիժ: Դատաստանագիրքի համաձայն (մասն I, գլ. 12, հոդված 29) բացառութեամբ պատահամբ տեղի ունեցած դեպքերի, մյուս բոլոր դեպքերում սպանողին պետք է սպանել (Մասն I, գլ. 12, հոդված 45): Մահապատիժ է սահմանված ապստամբության, խռովության, ավազակության, բռնարարության և նման այլ հանցանքների համար (Մասն I, գլ. 12, հոդվածներ 47—49, 52, 63—64, 68—71, 102, 105—106 և այլն, Մասն I, գլ. 23, հոդվածներ 27, 72):

Ըստ «Դատաստանագիրքի» մահապատժի էին ենթարկվում նաև կեղծ հրովարտակ կազմողները, թագաւորի հասցեին շարախոսողները (մասն I, գլ. 12, հոդված 38), ինչպէս նաև այն բանտարկյալները, որոնք խորհում են բանտից փախչել: Այդ մասին ասված է. «Եթէ բանտարկեալքն արասցեն խորհուրդ ի մէջ իւրեանց... առ ի փախչիլ և դէպ լիցի, զի մինչև կատարումն առաջադրութեան նոցին մինն ի նոցանէ յայտնեացէ դատաւորաց, եղիցին արարողքն խորհրդոյն մահապարտք, հատցի գլուխ նոցին...» (Մասն I, գլ. 12, հոդված 50):

Մահապատիժ է սահմանված նաև նրանց համար, ովքեր ձեռք կրարծրացնեն թագաւորական կամ մասնավոր անձանց սեփականության դեմ: «Դատաստանագիրքի» I մասի 12-րդ գլխի 43-րդ հոդվածում ասված է. «Եթէ որ համարձակեսցի աւերել զայդի կամ մայրի ումեր, եղիցի մահապարտ, հատցեն գլուխ նորին»: Կամ «Եթէ որ յանդգնեսցի դողմնալ ի արքայական հանքաց ոսկի, արծաթ կամ այլ հրահալելիք՝ վճարեսցէ բոլորովին զգողացեալն և վասն յանցանացն հատցի գլուխ նորին» (Մասն I, գլ. 12, հոդված 56):

Ինչպէս մյուս, այնպէս էլ առանձնապէս վերահիշյալ գլուխներում երևում է նաև Դատաստանագիրքի դատակարգային էութիւնը:

Նույն հանցանքի դեպքում տարբեր պատիժներ են սահմանված ազատ մարդու և ծառայի համար: Այսպէս, Դատաստանագիրքի առաջին մասի երկրորդ գլխի 14-րդ հոդվածում ասված է. «Եթէ որ իշխեսցէ ջնջել զանուն կամ պատ(կ)եր արքայի ի վերա տպեցեալ դրամոջն, փոխարկելով և այլայլելով, յորժամ քննեալ ստուգեսցի, որ արար զայն, եթէ այր ազատ իցէ՝ արքորեսցի ի քաղաքէն, իսկ եթէ ծառայ իցէ՝ մահու մեռցի հատմամբ գլխոյն»:

Դատաստանագիրքում հանդիպում ենք հոդվածի, որով մահապատիժ էր սահմանված ծառայի համար նույնիսկ այն դեպքում, եթե նրա մոտ տիրոջը սպանելու միտք է հղացել: Առաջին մասի 12-րդ գլխի 52-րդ հոդվածում ասվում է. «Եթէ ծառայ որ... արասցէ խորհուրդ առ ի սպանանել զտէր իւր, յորժամ յայտնեսցի և քննեալ ստուգեսցի՝ այրեցեալ լիցի»:

Դատաստանագիրքի հոդվածների մեծագույն մասը վերաբերվում է քաղաքացիական իրավունքին, մտնելով նրա այս կամ այն բաղկացուցիչ մասի՝ սեփականատիրական, պայմանագրային, պարտավորական և ընտանեկան իրավունքի մէջ:

Նրկու ընդարձակ գլուխ, որոնք իրենց մեջ պարունակում են 214 հոդված, վերաբերում են առևտրի ձևերին, վաճառականությանը, առևտրական ընկերու-

թյուններին, այդ ընկերությունների անդամների փոխհարաբերություններին, նրանց մեկը մյուսին կատարած ունեցած իրավունքներին ու պարտավորություններին: Ասված է, որ առևտուրը ամեն տեսակ իրերի գնումն ու վաճառումն է: Տրված են առքի և վաճառքի բոլոր ձևերը (թվով 7 ձև), վաճառականության կարգը, առևտրական ընկերությունների միավորման սկզբունքները, վաճառականների և գնորդների փոխադարձ կապին առնչվող հարցերը, նրանց իրավունքներն ու պարտականությունները իրար հանդեպ, մի խոսքով համարյա այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր վաճառականների շահերը պաշտպանելու և առևտրին զարկ տալու համար: Դատաստանագրքում խոսվում է առևտրի այնպիսի ձևի մասին, որում մեկը հանդես է գալիս որպես գրամատեր, իսկ մյուսը գործողություն կատարող: Համաձայն Դատաստանագրքի, գրամատերը կոչվում էր աղա, իսկ գրամագլուխը գործածության մեջ դնողը՝ ընկեր: Ստացված արդյունքի երկու մասը պատկանում էր աղային, մեկը՝ ընկերոջը: Դատաստանագիրքը հավասարապես պաշտպանում էր ինչպես աղայի, այնպես էլ ընկերոջ շահերը: Այսպես, եթե գրամատերն ու ընկերը պարտավորվում են, որ ստացված արդյունքի $\frac{1}{3}$ -ը հասնի ընկերոջը, իսկ $\frac{2}{3}$ -ը գրամատիրոջը, ապա այդ նույն ձևով պետք է բաշխվի նաև վնասը: Համաձայն Դատաստանագրքի, յուրաքանչյուր ընկեր (և ընդհանրապես յուրաքանչյուր վաճառական) պետք է ունենար հաշվեգիրք և գրանցեր այնտեղ ամեն տեսակ ելք ու մուտք: Դատաստանագրքի հեղինակները, քննադատելով բոլոր նրանց, ովքեր գտնում էին, թե բոլորը չէ, որ կարող են գրել «գիրք հաշվոյ», կամ «բաթայ ըռուղնամայ», նշել են, որ պարտադիր չէ ճոխ ու հարուստ լիզվով գիրք գրել, այլ բավական է միայն հաշիվների ճշգրիտ գրանցումը. «Միթէ,— գրում են նրանք,— ոչ է առաւել պատուական և գովելի ճշմարտութեամբ գրեցեալ հաշիւն, որ ոչ ունիցի ճոռումարանութիւն և իցէ դռնհկական, քան զստութեամբ գրեցեալ քաթայ ըռուղնամայն...» (Մաս I, գլ. 14, հոդված 11): Առևտրական գործածությունը վերջացնելուց հետո գրամատերը պարտավոր էր ստուգել ընկերոջ ներկայացրած հաշվեգիրքը, կազմել ընդհանուր հաշվի համառոտ ցուցակ երկու օրինակից, որը կոչվում էր թոմար և տալ մեկը մյուսին ընկերագրով հանդերձ, ուր նշում էր կատարվելու նաև գործի հաջող ավարտի մասին: Դատաստանագրքում խոսվում է նաև առևտրական ընկերությունների մասին, երբ մի քանի անձնավորություն միավորում են իրենց ունեցած գրամագլուխը, կնքում համաձայնագիր և գործում ըստ այդ համաձայնագրի: Նման դեպքում ստացված եկամուտը կամ վնասը բաշխվում էր համամասնորեն ընկերության անդամների վրա, համաձայն նրանց ներդրած գրամագլխի: Ընկերության յուրաքանչյուր անդամ պարտավոր էր ճշմարտութեամբ կատարել իր վրա դրված պարտականությունները, իսկ եթե մեկն ու մեկի անբարեխիղճ աշխատանքի հետեանքով ընկերությունը վնասվեր, ապա նման դեպքերում վնասը կրելու էր միայն զանցառու այդ անդամը (Մաս I, գլ. 14, հոդվածներ 69 և 70): Եթե ընկերության անդամներից մեկը խաբում է իր ընկերներին կամ բռնվում գողության մեջ, նրան տրվում է խիստ պատիժ (Մաս I, գլ. 14, հոդված 63), իսկ եթե ընկերության որեէ անդամի գողության մասին նրա ընկերները ոչ միայն իմանում, այլև գողացված ապրանքը բաժանում են իրար մեջ, ապա պարզվելուց հետո պատժվում են բոլոր անդամները հավասարապես (Մաս I, գլ. 14, հոդված 71): Դատաստանագրքում մանրամասնորեն տրված են ընկերության համաձայնագրեր կազմելու սկզբունքները, նրա գոյության և լուծարքի պայմանները և այլն:

«Եթե ոմանք անձինք, — առված է այնտեղ, — արասցեն ընկերութիւն ընդ միմեանս հաստատմամբ դաշնագրի, պարտաւորին նորա ըստ գրեցելոյ դաշանցն վարիլ առանց ամենայն բացասութեան, իսկ եթէ ոմն ի նոցանէ կամիցի ընդդէմ ինքեանց դաշնագրութեան շարժիլ և առնել ինչ, ոչ կարէ» (Մասն I, գլ. 14, հոդված 62):

Համաձայն Դատաստանագրքի, առևտրական ընկերությունը դադարում է գոյություն ունենալուց հետևյալ դեպքերում. «աւարտմամբ հաշւոյ ընկերակցութեան, մահուամբ ընկերին, կորստեամբ բովանդակ ընչից, հրապարակաւ խայտառակութեամբ ումեմն ընկերի, առաքմամբ յաքսոքս և վարեցմամբ ի մետադս, և այլ սոյնպիսեօք: Որպէս ընկերակցութիւնն, նոյնպէս և ընկերութիւնն... այսպիսի պատճառանօք եզերիլ և աւարտիլ կարէ ըստ օրինաց» (Մասն I, գլ. 14, հոդված 72):

Առանձին գլուխներ են նվիրված փողը տոկոսով տալու կարգ ու կանոնի, բարաթի, սանադի և այս կարգի տնտեսական մյուս գործարքների մասին փաստաթղթեր կազմելու ձևերին: Առված է, որ տոկոսը կամ ինչպես պարսիկներն են կոչում՝ մուդաթը, դա շահն է, երբ մեկը մյուսից դրամ է փոխ առնում, պարտավորվելով վերադարձնել ավելցուկով: Ըստ որում սահմանված է, որ որպէս կանոն շահը կամ մուդաթը պետք է լինի հարյուրին կես տոկոս: Դատաստանագրքի հեղինակները մի շարք հոդվածներում, անդրադառնալով այդ հարցին, գրել են. «...մի առցէ աւելի քան զհարիւրին ամսէն կէս տոկոսիս, քանզի աւելի քան զհարիւրին կէս տոկոսի առնուն է մեծագոյն անօրէնութիւն և այսմ մատենական օրինօքս արգելեցեալ» (Մասն I, գլ. 7, հոդված 2, ինչպէս նաև՝ 3, 4, 5, 6, 14 և այլն): Մի շարք հոդվածներում խոսվում է պարտապանի և պարտատիրոջ փոխհարաբերությունների, պարտագրի և գրով գնելու ձևերի մասին:

Թվով 50 հոդված նվիրված է ծառաներ գնելու և վաճառելու կարգին: Նախ տրված է բնորոշումը, թե ովքեր են կոչվում ծառաներ, այնուհետև նրանց առքի և վաճառքի կանոնները: Մանրամասն խոսվում է ծառայի պարտականությունների և այդ պարտականությունները չկատարելու դեպքում նրան տրվող պատիժների մասին: Դատաստանագրքով ծառայի արժեքը սահմանված է 40 ուրլի, ծառայության ժամկետը՝ 7 տարի: Համաձայն Դատաստանագրքի, ծառա գնողը պարտավոր էր այդ մասին կազմել համապատասխան գրություն, նշելով այնտեղ ծառայի պարտականությունները և որոշելով ծառայության ժամկետը: Մառան պետք է կատարեր տիրոջ բոլոր պահանջները. «...և ծառայեցէ նմա զամենայն հաճոյս նորա, իսկ եթէ ոչ հնազանդեացի ծառայն հրամանի տեառն իւրոյ՝ խստապէս խրատեսցի» (Մասն I, գլ. 10, հոդված 2): Մառան պարտավոր էր տիրոջը ծառայել հավատարմորեն: Խստագոյն պատիժ էր սահմանված ծառայի համար, եթե նա համարձակվեր դողություն անել տիրոջ ունեցվածքից կամ հրապարակներ նրա տան դադարեցնելը (Մասն I, գլ. 10, հոդված 3, 42): Անգամ ծառայության սահմանված ժամկետը (7 տարի) ավարտելուց և ազատություն ձեռք բերելուց հետո էլ ծառան իրավունք չունի «...ծածուկ բանք և իրողութիւնք տանն նորին (տիրոջ — Ֆ. Պ.) պատմէ այլոց»: Նման դեպքում նա ենթարկվում էր հրապարակային խստագոյն ծեծի (Մասն I, գլ. 10, հոդված 26): Մառան պետք է հլու հնազանդ ենթարկվեր տիրոջը, իսկ եթե համարձակվեր ձեռք բարձրացնել նրա դեմ՝ «հրապարակաւ ձաղկեցեալ լիցի և հատցի ձեռն նորին» (Մասն I, գլ. 12, հոդված 107): Իրավական

տեսակետից ծառան հանդես է գալիս որպես ոչ լիիրավ քաղաքացի: Առանց տիրոջ թույլտվության նա իրավունք չունի գնելու և վաճառելու: Դատաստանագրքում ուղղակի ասված է. «Եթե ծառայ ուրուք կամի գնել և վաճառել՝ պարտի խնդրել զհրաման ի տեսանի իւրմէ, և յորժամ տացէ հրաման յայնժամ կարէ գնել և վաճառել, իսկ եթէ ոչ տացէ հրաման տէրն ծառային յայմիկ՝ պարտ է ընդդէմ կամաց տեսան իւրոյ ոչ գնել և ոչ վաճառել» (Մասն I, գլ. 10, հոդված 34): Դատաստանագրքում մենք չենք հանդիպում հոդվածի, որտեղ որոշակիորեն ասված լինի, թե ծառան առանց տիրոջ թույլտվության իրավունք չունի ամուսնանալու, սակայն մի շարք հոդվածներից, որոնցում այդ մասին խոսվում է անուղղակի կերպով, կարելի է գալ այդ եզրակացության: Այսպես օրինակ, առաջին մասի 10-րդ գլխի 16-րդ հոդվածում ասված է. «Եթէ ծառայ ումեք ամուսնանայ հրամանաւ տեսան իւրոյ և առնու կին ի աղախնեաց տեսան, յորժամ ազատեցեալ լինի ծառայն յնա սպասաւորութեան եօթն ամացն, ընդ նմին և կինն լինի ազատ»:

Ծառան իրավունք չունի կտակելու (Մասն I, գլ. 8, հոդված 2), առանց տիրոջ հրամանի երաշխավոր լինելու (Մասն I, գլ. 6, հոդված 9), գրով գնելու և վերցնելու: Համաձայն Դատաստանագրքի, դատարանում ոչ միայն չէր ընդունվում ծառայի վկայությունը, այլև արգելվում էր նրան ընդհանրապես հանդես գալ դատարանում որպես վկա (Մասն III, գլ. 10, հոդված 3):

Տերը, որպես փոխառու, կարող էր փոխառովի մոտ գրով գնել իր ծառային: Եթե վերջինս մահանում էր, ծառայի տերը (այսինքն՝ փոխառուն) պարտավոր էր փոխառովին վճարել այնքան, որքան նրանից վերցրել էր, իսկ եթե ծառան փախչում էր փոխառովի մոտից, փոխառուն մինչև ծառան չհանձնի փոխառուն, իրավունք չունի պահանջելու նրանից իր ստանալիքը (Մասն I, գլ. 10, հոդված 46): Առանց տիրոջ ղիտություն ու համաձայնության ծառային արված փոխը համարվում էր անօրինակ: Նման դեպքում փոխառուն չէր կարող այն պահանջել ծառայի տիրոջից, իսկ ծառային էլ չէր կարող բանտարկել տալ, որովհետև նա, որպես փոխառու՝ «ոչ է անձնիշխան, այլ այլոց ծառայ...» (Մասն I, գլ. 10, հոդվ. 40, 41):

Որպեսզի կանխվեր ծառայի փախուստը, Դատաստանագիրքը իրավունք էր տալիս տերերին փնտրելու և վերադարձնելու փախած ծառաներին, միաժամանակ պարտավորեցնում էր բոլորին՝ չընդունել և ապաստան չտալ փախած ծառային. հակառակ պարագայում զանցառուն պարտավոր էր վերադարձնել ծառային իր տիրոջը կամ վճարել նրա արժեքը՝ 40 ուրլի: Համաձայն դատաստանագրքի օրենքով սահմանված ծառայության ժամկետից (7 տարի) շուտ ծառան ազատվում էր հետևյալ դեպքերում՝ ա) եթե նա պատերազմի ժամանակ թշնամու կողմից գերի է վերցվել, բայց գերությունից փախել ու վերադարձել է տիրոջ մոտ (Մաս I, գլ. 10, հոդվ. 13):

բ) եթե ծառան ազատել է տիրոջը մահից (Մաս I, գլ. 10, հոդվ. 17):

գ) եթե ծառան մեկ կամ մի քանի փախստական զինվորներ է բռնել ու հանձնել քաղաքի դատավորին (Մասն I, գլ. 10, հոդվ. 18):

դ) եթե ընդդէմ արքայի տիրոջ կատարած քրեական հանցանքի մասին ծառան լուր է տվել (Մասն I, գլ. 10, հոդվ. 30):

Չնայած Դատաստանագրքի հեղինակները ծառային համարում են «մարդիք մեղանշականք...», այնուամենայնիվ նրանք տերերին խորհուրդ են տալիս անգույթ չլինել նրանց նկատմամբ, այլ «գթութեամբ վարել զնա»:

սա և ի մեղանշին նոցա կարգաւորարար խրատել զնոսա և ուղղել, և ոչ ի ամենայն պատահմունս սղալութեան նոցա անողորմարար հարկանել և անդուն բերանօք հայհոյել...» (Մասն I, գլ. 23, հոդվ. 89):

Դատաստանագիրքը խստիվ արգելում է ինքնադատատանը, անկախ այն բանից, թե հանցավորը ծառա է, թե աղատ քաղաքացի: Դատաստանագրքի հեղինակները դրանով, անշուշտ, հետապնդել են երկու նպատակ. մի կողմից ցանկացել են ավելի բարձրացնել հայկական դատարանի դերն ու նշանակությունը, մյուս կողմից աշխատել են կայուն կարգ ու կանոն հաստատել հայկական դատութեւմ և կանխել վրեժխնդրութեան հողի վրա տեղի ունեցող անկարգութիւնները:

Դատաստանագիրքը խստիվ արգելում է նաև ինքնավաճառքը և պատիժ սահմանում, ինչպես ինքն իրեն վաճառողի, այնպես էլ զնոյի համար: Այդ մասին հոդվածներից մեկում ասված է. «Եթէ որ յանդգնեսցի վաճառել ումեր ինքն ինքնին զանձն իւր, վասն որոյ և իցէ պատճառաց, եղիցի ամենայնիւ անհաստատ և այնպիսի պատահմանն վաճառեալն և զնօղն իսկ երկոքեանն հրապարակաւ ձաղկեալ պատժեսցին առանց գթութեան» (Մասն I, գլ. 10, հոդվ. 48): Ընտանիքի հայրը միայն, ըստ Դատաստանագրքի, «... ի պատճառէ նեղութեան և չքաւորութեան» իրավունք է ունեցել վաճառելու իր որդուն որպէս ծառա (Մասն I, գլ. 10, հոդվ. 8): Ըստ Դատաստանագրքի, եթե ծառան քրիստոնյա է, տերը նրան չի կարող վաճառել երկրորդ անգամ (Մասն I, գլ. 10, հոդվ. 21): Ծառայի սպանութեան դեպքում, սպանողը պարտավոր է տիրոջը վճարել ծառայի անժեքը՝ 40 ուրլի, իսկ սպանութեան համար պետք է պատժիլ:

Դատաստանագրքի մի շարք գլուխներ վերաբերում են կտակին և ժառանգութեանը. ծնողների ու որդիների փոխհարաբերութիւններին, ծնողների ու որդիների, ինչպես նաև եղբայրների բաժանման կարգին: Կան նաև հոգաբարձուի և հոգեօրդու, խնամակալի ու որբերի փոխհարաբերութիւնները նորմավորող հոդվածներ:

Համաձայն Դատաստանագրքի, ամեն մարդ պետք է գրի կտակ. այդ իրավունքից զրկված են համարվում ի ծնե համբերն ու խուլերը, խելագարները, հորից չբաժանված որդիները, ծառաները, 15 տարին չըրացրած տղաներն ու 13 տարին չըրացրած աղջիկները, գերութեան մեջ գտնվողները, քրեական հանցադորձները, հրապարակօրէն պատժված ու խայտառակվածները: Մանրամասն տրված են բոլոր այն դեպքերը (թվով 14), որոնց առկայութիւնը իրավունք է տալիս ծնողներին ժառանգութեանից զրկելու իրենց որդիներին, ինչպես նաև հակառակը, այսինքն՝ այն պայմանները (10 կետ), որոնց առկայութեան դեպքում որդիները կարող էին ժառանգութեանից զրկել ծնողներին (Մասն I, գլ. 8, հոդվ. 69—70):

Անդրադառնալով ծնողների ու որդիների բաժանման կարգի ու նրանց փոխհարաբերութիւնների հարցերին, Դատաստանագիրքը սահմանում է, որ հորից բաժանված որդին դիտվելու է որպէս անձնիշխան, իր վաստակի լիակատար տեր անձնավորութիւն, սակայն նա պարտավոր է «միշտ պատուել ու յարգել զծնօղս իւր, օգնել նոցա, դարմանել զնոսա և ի յամենայն պատահմունս լինել օժանդակ ծնօղացն... իսկ եթէ որ անհնազանդ երեւեսցի... առնելով ընդդէմ այսմ գրեցելոյս, պարտաւորին դատաւորը վրեժխնդիր լինիլ և անարգել այնպիսի որդոյն...» (Մասն I, գլ. 18, հոդվ. 8):

Համաձայն Դատաստանագրքի հոգևորդին օգտվում է հարազատ որդու բուրնի աշն իրավունքներից, ինչպես նաև կատարում է բոլոր աշն պարտականությունները, ինչ պարտավոր է կատարել հարազատ որդին իր ծնողների նկատմամբ (Մասն I, գլ. 17, հոդվ. 4):

Առանձին դուխներ են նվիրված նշանին, ամուսնությանը և ամուսնալուծությանը: Դատաստանագրքում մանրամասն թվարկված են բոլոր աշն պատճառները (թվով 21), որոնցից մեկն ու մեկի առկայության դեպքում թույլատրվում էր ամուսնալուծությունը (Մասն I, գլ. 21, հոդվ. 2): Ամուսնալուծությունը, եթե տեղի էր ունենում տղամարդու մեղքով, ապա ամուսնալուծությունից հետո պոռլյզը և օթիտը պատկանում էր կնոջը, բայց դրանից տղամարդը պարտավոր էր տարեց-տարի ապրուստի միջոցներ հայթայթել կնոջը: Եթե ամուսնալուծությունը տեղի էր ունենում կնոջ հանցանքի պատճառով, ապա նրան տրվում էր միայն պոռլյզը, կինը զրկվում էր օթիտից, ամուսնու կողմից որպես ապրուստի միջոց նրան տրվելիք դրամից և ամուսնու մահվանից հետո ժառանգությունից իրեն հասանելի բաժնից (Մասն I, գլ. 21, հոդվ. 3):

Հայկական ռատհաուզի ելքի և մուտքի մատյաններից ու նույն ֆոնդի մյուս փաստաթղթերից երևում է, որ դատավարության ընթացքում հայ դատավորները ղեկավարվել ու առաջնորդվել են Աստրախանի հայոց դատաստանագրքով: Այդ մասին են վկայում ոչ միայն դատարանի պաշտոնական դրությունները, որոնցում դատավորները այս կամ այն վճիռը կայացնելու համար վկայակոչում են Դատաստանագիրքը, այլ նաև առանձին քաղաքացիների դատարանին ուղղած խնդրագրերը: Այդ փաստաթղթերը միաժամանակ հանդիսանում են աշն սկզբնադրյունները, որոնցում առաջին անգամ հիշատակություն կա Դատաստանագրքի մասին: Առաջին հիշատակությունը Աստրախանի հայոց դատաստանագրքի մասին վերաբերում է 1750 թվականին: Ռատհաուզին ուղղված նույն թվականի նոյեմբերի 1-ի իր խնդրագրում Մկրտչի որդի Անաստասը գրում է. «Մեծի ինքնայկալ թաքայորի ըռայմանովըն և սանադի ուքաղովըն (նկատի ունի Կառավարող Սենատի 1746 թվականի սեպտեմբերի 17-ի հրամանագիրը — Ֆ. Պ.) հասդադեալ ըռադկավուզի խոնարայրար խնդրում եմ սահապ սուբեալներիցըն ինչպես սանադից եկած ուքաղովըն հադկայրէս դրած աշ հայքըն ուրենց դատաստանագրովն դադաստան անէն, խնդրում եմ սահապ սուբեալներիցըն մեր հայոց դաստուրովըն (դատաստանագրովն — Ֆ. Պ.) դադաստան տեսեր...»⁴⁰:

Այս փաստաթուղթը վկայում է աշն մասին, որ Դատաստանագրքի ստեղծման աշխատանքները սկսվել էին արդեն 1750 թվականին և այդ մասին տեղյակ էին Աստրախանի հայերը:

Չնայած այդ վկայությանը, մինչև 1764—1765 թթ. եղած նյութերում մենք հանդիպում ենք Դատաստանագրքի մասին միայն անորոշ հիշատակություններ: Սակայն 1765 թվականի փաստաթղթերում արդեն ոչ միայն վկայակոչվում է Դատաստանագիրքը, այլև մատնանշվում է նրա այս կամ այն մասը, գլուխն ու հոդվածը:

Այսպես, օրինակ. Աստրախանի բնակիչ Խոջամալը, 1765 թվականի դեկտեմբերի 16-ին, դիմում է իրավարան և հայտնում, որ 1757 թվականի հոկտեմբերի 28-ին, 3 ամիս ժամանակով 250 ռուբլի փող է տվել ջուղայեցի Աստվածատուրին, բայց դեռ հետ չի ստացել: Իրավարանը, հաշվի առնելով այն հան-

⁴⁰ ГААО, ф. AAC, № 415, оп. 1, գործ. 2, թուղթ 10, 67, 86:

գամանքը, որ Աստվածատուրը հոգևորական է, գործը ուղարկում է տեղի հոգևոր առաջնորդ արքեպիսկոպոս Ստեփանոսին, հայտնելով, որ «...Ըստ քրն-նութեանն հայոց իրավարանին՝ հայոց դատաստանագրքոյ, մասն առաջին, երրորդ գլուխ գրեցեալ է եթէ քահանայ, նախատարկաւար, կղերիկոս և այլ եկեղեցական անձինք սրարտական իցեն ումեք ոչ է պարտ գատել զնոսայ ի քաղաքական ատենի, այլ առաքելի է առաջնորդ տեղայն, վասն այսորիկ հայոց դատաստանագրքի զօրութեամբն... հայոց իրավարանն կարգավորեաց առաքել առ քեզ պրօմէմօրիայ և խնդրել որ ... արասցես իրաւունս... և որպեսութիւն եզրակացութեանն հայոց իրավարանին իմացումն տայցես գրով»⁴¹:

Հետեւաբար նշանակում է, որ Դատաստանագիրքը 1765 թվականին լիովին ավարտված է եղել և ստացած այն ձևը, ինչ այսօր մեր ձեռքի տակ է, որովհետև երբ վիայակոչումները համեմատում ենք Դատաստանագրքի համապատասխան մասերի հետ, տեսնում ենք, որ լիովին համընկնում են⁴²:

Միաժամանակ այս ամենը լրացնում ու հաստատում են Դատաստանագրքի առաջարկում հեղինակների արտահայտած այն միտքը, որ Դատաստանագիրքը գրել են «նրկար ժամանակ աշխատութիւն կրելով...» և մեծ ջանք թափելով («Դատաստանագիրք» առաջարան, էջ Դ): Ուստի կարող ենք ասել, որ Դատաստանագրքի ստեղծման աշխատանքները սկսվել են 1747—1748 թվականներին, բայց այն կատարելապես ավարտվել է միայն 1765 թվականին: Վերահիշյալ փաստերը վկայում են նաև այն մասին, որ Դատաստանագիրքը եղել է գործող օրենսգիրք, նրանով ղեկավարվել են սկզբում Աստրախանի, իսկ այնուհետև Ղզլարի և Մոզդուկի հայկական հատուկ դատարանները, մինչև 1840 թվականը⁴³, ինչպես նաև Նոր-Նախիջևանի Հայկական մադիստրատը սկսած իր հիմնադրման օրից՝ այսինքն 1780 թվականից, մինչև իր դադարի վերջը՝ 1870 թվականը:

Այսպիսով սույն Դատաստանագիրքը, ունենալով իր ուրույն հետաքրքրությունն ու արժեքը, հարստացնում է միջնադարյան հայ իրավունքի պատմությունը և հանդիսանալով իր դարաշրջանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական հարաբերությունների արդասիք, միաժամանակ օգնում է ավելի խորը և բազմակողմանի ուսումնասիրելու Ռուսաստանում եղած հայկական դադութների պատմությունը, հայ համայնքի ներքին կյանքը, դադութարնակ հայերի իրավական դրությունը և այլ հարակից հարցեր:

Դատաստանագիրքը հնարավորություն է ընձեռում բավարար պատկերացում կազմելու Հարավային Ռուսաստանի քաղաքներում բնակություն հաստատած հայերի իրավունքների ու սրարտականությունների, նրանց զբաղմունքի, դանադան խավերի առկայություն, նրանց իրար հետ ունեցած փոխհարաբերությունների և գեպի ռուս ժողովուրդն ու ռուսական կառավարությունն ունեցած վերաբերմունքի մասին: Դատաստանագիրքը հնարավորություն է տալիս գիտականորեն մշակելու և շարադրելու հայ ժողովրդի այդ հատվածի պատմությունը, լուսարանելու նրա տնտեսական, սոցիալական և բնաանկական հարաբերություն-

⁴¹ ԴԱՏՕ, ֆ. ААС № 810, օղ. 3, գործ 2, թղ. 16, էջ 47: № 415, օղ. 2, գ. 8, թղ. 16:

⁴² Համեմատիր ԴԱՏՕ, ֆ. ААС № 810, օղ. 3, գործ 2, թղ. 7, 16: № 415, օղ. 2, գործ 8, թղ. 7, 16 և այլն «Դատաստանագրքի» Մասն 1, գլ. 3, հոդվ. 3, 32-ի, գլ. 7, 55, 2—6-ի և այլնի հետ:

⁴³ ПСЗ, т. XV, № 13302.

ներին առնչվող բազմապիսի մութ խնդիրներ: Հետևաբար, Դատաստանագիրքն ունի ոչ միայն իրավագիտական նշանակություն, այլ նաև պատմագիտական արժեք:

Չնայած դրան, այդ կարևոր իրավաբանական հուշարձանը մինչև օրս ուսումնասիրված չէ: Նրա մասին առաջին անգամ խոսել է ռուս անվանի իրավագետ Ալեքսեյը 1870 թվականին և դարձանք հայտնել, որ այդ կարևոր հուշարձանը չի հրատարակված ոչ հայերեն, ոչ էլ ռուսերեն լեզուներով: Այնուհետև Դատաստանագրքի մասին թուցիկ ակնարկ է արել Վ. Բաստամյանցը «Մխիթար Գոշի դատաստանագրքի» իր հրատարակության (1880 թ.) առաջաբանում և Ե. Շահազիզը «Պատմական պատկերներ» ժողովածուի մեջ (1903 թ.): Դատաստանագրքի ուսումնասիրությունը, ցավոք, դուրս է եղել ինչպես Բաստամյանցի, այնպես էլ Շահազիզի նպատակներից:

Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետին առընթեր Հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ «Մատենադարանի» ղեկավարությունը հանձնարարել է տողերիս գրողին հրատարակության պատրաստել Աստրախանի Հայոց Դատաստանագիրքը, պատշաճ ուսումնասիրությամբ և ծանոթագրություններով:

Հանդիսանալով կարևոր ներդրում միջնադարյան հայ իրավագիտության պատմության մեջ, Դատաստանագիրքը միաժամանակ հանդիսանում է հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունն արտահայտող լավագույն հուշարձաններից մեկը, որը վառ կերպով ցույց է տալիս Ռուսաստանի տիրապետության տակ եղած հայերի անհամեմատ բարվոք վիճակը Թուրքիայի և Պարսկաստանի տիրապետության տակ եղած հայերի համեմատությամբ: Այն ժամանակ, երբ Թուրքիայի և Պարսկաստանի տիրապետության տակ հեծող հայերը իրենց ամենատարրական իրավունքների պաշտպանությունից զրկված էին, ռուսական կառավարությունը հատուկ որոշումով թույլատրում է դադթական հայերին ունենալ իրենց սեփական դատարանը և Դատաստանագիրքը:

Ф. Г. ПОГОСЯН

СУДЕБНИК АСТРАХАНСКИХ АРМЯН

(Р е з ю м е)

В середине XVIII века астраханскими армянами для нужд самоуправляемой армянской колонии в Астрахани был создан особый судебник, в котором нашло свое отражение юридическое положение армянских поселенцев не только Астрахани, но и других городов южной России. В статье коротко описываются исторические условия, послужившие почвой для появления данного судебника, говорится о привилегиях, предоставленных армянам Русским государством, о создании отдельного суда для армянских колонистов, а также об особенностях судоустройства и судопроизводства астраханских армян. На основе архивных данных автор показывает, что данный судебник являлся действующим кодексом — им руководствовались армянские суды в ряде городов южной

России (Астрахань, Новая Нахичевань, Моздок, Кизляр). В статье дается краткое описание судебного и рассматриваются наиболее важные статьи, освещающие внутреннюю жизнь колонии, род занятий армян, наличие различных сословий, имущественные отношения поселенцев и их взаимоотношения с государством. Являясь значительным памятником средневекового армянского права, судебник в то же время представляет собой ценный исторический документ, свидетельствующий о дружественных связях армянского и русского народов. Он со всей наглядностью показывает, что армяне России находились в несравненно лучших условиях, чем основная часть армянского народа, изнывавшая под игом Турции и Персии, и, обладая правом самоуправления, имели возможность в более благоприятных условиях участвовать в экономической и социальной жизни государства и развивать свои культурные традиции.

F. G. BOGHOSSIAN

LE CODE DES ARMENIENS D'ASTRAKHAN

Au milieu du XVIIIe siècle, la colonie arménienne d'Astrakhan créa un code spécial fixant les attributions juridiques de ses membres et aussi des Arméniens d'autres villes du sud de la Russie. L'auteur donne un aperçu rapide des conditions historiques qui engendrèrent ce code. Il rappelle les privilèges que le gouvernement russe accordait au Arméniens. On avait formé un tribunal qui ne s'occupait que des Arméniens. Le système et la procédure judiciaire avaient chez les Arméniens d'Astrakhan leurs particularités propres. A l'aide des données des archives, l'auteur montre que ce code était en vigueur et que les tribunaux arméniens de quelques villes du sud de la Russie (Astrakhan, Nouvelle-Nakhitchévan, Mоздок, Kizliar) s'en inspi-raient. Il nous présente ce code et s'arrête sur les clauses relatives à la vie à l'intérieur de la colonie, aux différents métiers exercés par les Arméniens, aux diverses couches sociales, aux rapports juridiques des colons les uns avec les autres et avec l'Etat.

Monument remarquable du droit arménien médiéval, ce code est en même temps un témoignage des liens d'amitié des populations russe et arménienne. Comme ce code l'indique très nettement, les Arméniens de Russie jouissant d'une large autonomie, participant activement à la vie sociale et économique du pays, ayant la possibilité de développer leurs traditions culturelles, vivaient dans des conditions combien supérieures à celles de leurs compatriotes subissant le joug de la Perse et de la Turquie.